

Joden, vrouwen of zionisten?

Identiteitsvorming van de Joodse Vrouwenraad in Nederland, 1923-1940

M.K. Blomaard

MA-scriptie

Begeleider: Prof. dr. M.L.J.C. Schrover

MA History: Cities, Migration and Global Interdependence

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Introductie	4
<i>Theoretisch kader</i>	4
<i>Historiografie</i>	7
<i>Materiaal en methode</i>	10
Hoofdstuk 2 – Het ontstaan van de Joodse Vrouwenraad	12
<i>Industrialisatie en verzuiling</i>	12
<i>Emancipatiebeweging en Joodse vrouwen</i>	13
<i>Buitenlandse organisaties</i>	15
<i>De afdelingen</i>	16
<i>De fusering tot ‘Nederlandse Joodsche Vrouwenraad’</i>	18
<i>Samenwerking met andere organisaties</i>	19
<i>Einde van de Joodse Vrouwenraad</i>	20
Hoofdstuk 3 – Oprichting, opbouw en optimisme -1923-1929	22
<i>Afdeling Amsterdam</i>	22
<i>Afdeling 's-Gravenhage</i>	24
<i>Afdeling Rotterdam</i>	26
<i>Afdeling Arnhem</i>	28
<i>Verenigen van de afdelingen</i>	30
<i>Optimisme en opbouw</i>	33
Hoofdstuk 4 – Volwassen vereniging, nieuwe kritiek - 1929-1933	35
<i>Kritiek op neutrale positie</i>	35
<i>Veranderende inhoud</i>	39
<i>Volwassen vereniging</i>	41

Hoofdstuk 5 – Zorgen en zionisme - 1933-1940	43
<i>Zorgen binnen de Joodse gemeenschap</i>	43
<i>Toenemende zionistische gevoelens</i>	47
<i>Vrouw-zijn</i>	49
<i>Bewustzijn en voorzichtigheid</i>	52
Conclusie	55
Overzicht van geraadpleegde werken	57

Hoofdstuk 1: Introductie

“De Joodsche Vrouwenraad streeft ernaar het bewustzijn der Joodsche solidariteit bij de vrouwen op te wekken en te versterken.”

Zeventien jaar lang stond deze boodschap op het voorblad van een Nederlandse periodiek, een blaadje dat eens per maand verscheen. Het werd uitgegeven door de Joodsche Vrouwenraad¹, een van de talloze organisaties die begin twintigste eeuw het levenslicht zagen in een samenleving die steeds meer verzuild raakte. In die veranderende samenleving ‘verzuilden’ allerlei verenigingen zich langs sociale, economische, politieke en culturele lijnen, ook vrouwenbewegingen. Tegen die achtergrond kwam in 1921 in Amsterdam een Joodse Vrouwenraad tot stand, die dus streefde naar ‘solidariteit’ onder Joodse vrouwen.

Op het eerste gezicht lijkt het logisch dat in een verzuilde samenleving Joodse vrouwen zich organiseerden op basis van geslacht. Maar hiermee is de opkomst van deze vrouwenbeweging niet verklaard, integendeel. Er bestonden destijds namelijk tientallen andere vrouwenorganisaties die ongeveer hetzelfde deden. Het is dus onduidelijk op welke basis deze vrouwen zich werkelijk organiseerden. Was dat puur en alleen het vrouw-zijn? Of speelden religie en politieke of culturele voorkeuren misschien wel een cruciale rol? Zo’n groepsidentiteit is belangrijk, want ze heeft gevolgen voor de vorming van de organisatie en bepaalt de dilemma’s waar de groep tegenaan loopt. Om het ontstaan en de ontwikkeling van de Joodse Vrouwenraad te verklaren, moet dit identiteitsvraagstuk dus worden beantwoord.

Dit onderzoek richt zich daarom op de vraag op welke basis de Joodse Vrouwenraad zich wilde identificeren en hoe dat in de praktijk tot uiting kwam. Het zal de levensloop van de vereniging tussen haar oprichting in 1923 en haar einde in 1940 aan de hand van het identiteitsvraagstuk verklaren.

Theoretisch kader

Hoe en waarom ontstaan organisaties? Het klinkt als een vanzelfsprekende vraag voor sociale historici, maar tot 2005 ontbrak het in de historiografie aan een algemene theorie om organisatievorming te verklaren. Op basis van hun onderzoek naar het ontstaan van immigrantenorganisaties hebben historici Marlou Schrover en Floris Vermeulen destijds een theorie ontwikkeld die ook bruikbaar is voor ander onderzoek naar organisaties. Zij hebben een aantal kaders opgesteld, een soort basiscomponenten die de historicus moet hebben onderzocht voordat een organisatie kan worden geanalyseerd. Zo is het belangrijk om te weten welke factoren belangrijk

¹ De officiële naam en schrijfwijze was ‘De Joodsche Vrouwenraad’. In dit stuk zal ik verder de huidige spelling hanteren waardoor ik ‘de Joodse Vrouwenraad’ schrijf.

waren bij het ontstaan en het voortbestaan van een organisatie. Hoe kregen organisaties het voor elkaar om te blijven werken door de tijd heen? Uit hun onderzoek hebben ze vijf punten geformuleerd die bepalen hoe een organisatie zich kan handhaven en waarom er veranderingen optreden: doel, omvang, voorbeeld, middelen en concurrentie. Afhankelijk van de doelen die de organisatie voor ogen heeft, wordt haar omvang bepaald. Wanneer mensen bijvoorbeeld een school oprichten met zes verschillende leerjaren, hebben ze een ander aantal mensen nodig dan wanneer het een crèche of kleuterklas betreft. Ook is het van belang het gemeenschappelijk ideaal te identificeren waarmee de groep zich profileert, zowel naar zichzelf als naar de buitenwereld. Een groep mensen met een gemeenschappelijk ideaal, doel en belang komen dus bij elkaar om zich te organiseren. Schrover en Vermeulen schrijven dat culturele verschillen een belangrijke drijfveer kunnen zijn om een eigen organisatie op te richten; zowel conflict als solidariteit binnen een (etnische) groep stimuleert organisatievorming. Daarnaast vormt vaak een andere organisatie met een overeenkomstig doel een bron van inspiratie. Een organisatie in het buitenland, bijvoorbeeld, kan een beweegreden zijn om eenzelfde organisatie op te richten in eigen land. Om de doelen van de organisatie te kunnen bewerkstelligen zijn er middelen nodig, zoals een goed functionerend netwerk en sterke leiders. Samenwerking kan een vorm van netwerk zijn, maar heeft soms ook een keerzijde, want zij kan ook ontaarden in concurrentie tussen vergelijkbare organisaties. Concurrentie is een belangrijke maar ook onvoorspelbare factor: het kan een organisatie sterker maken, doordat de groep steeds moet blijven ontwikkelen om het niet af te leggen tegen de concurrent, of juist overbodig, omdat beide groepen praktisch hetzelfde werk doen en de ene organisatie daarmee de andere uit de markt kan drukken.²

De eerste fase van de organisatievorming is dus de totstandkoming van een gemeenschappelijk belang en doel. Als we dit model toepassen op de Joodse Vrouwenraad, zien we een duidelijk doel, namelijk het opwekken van onderlinge solidariteit van vrouwen binnen de Joodse gemeenschap. Maar onduidelijk is wat hun algemene belangen waren. De organisatie en zijn leden hadden namelijk twee 'identiteiten': de raad bestond uit vrouwen, en die vrouwen waren Joods. Daarnaast is ook de vraag welk positie religie, politiek en cultuur innamen in hun idealen. Dit kruisen van verschillende identiteiten staat bekend als intersectionaliteit, ook wel eens kruispuntdenken genoemd.³ Het concept stamt uit de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Vaak wordt dan gesproken van de klassieke drie categorieën: 'race, class, gender'. Intersectionaliteit is een theoretische benadering om het snijpunt van verschillende identiteiten te bepalen en de rol die dit speelt in de eigen identiteitsvorming en organisatie. De lijst met mogelijke 'categorieën' is eindeloos, uiteenlopend van religie tot leeftijd. Aan de hand van deze categorieën kan men onderzoeken in hoeverre de onderzochte groep wordt binnen-

² M. Schrover en F. Vermeulen, 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, no. 5 (2005) 824-825.

³ N. van den Brandt, R. Roodsaz en K. van Kerckem, 'Emancipatie op het Kruispunt van Seksuele en Etnisch-Culturele Diversiteit', *Tijdschrift voor Genderstudies*, vol. 18, no. 2 (2015) 215.

of buitengesloten, oftewel of de groep wordt bevoorrecht vanwege overlappende categorieën, of juist wordt achtergesteld, zoals bijvoorbeeld Afro-Amerikaanse lesbische vrouwen vanwege drie categorieën kunnen worden gediscrimineerd.⁴

Joodse vrouwen zijn bij uitstek een sociale groep die zich op het snijvlak van twee identiteiten begeeft; intersectionaliteit is dan ook een uitgelezen theorie om deze groep mee te analyseren. Enerzijds hebben ze een Joodse identiteit, die weer uitvalt in een religieuze en etnische categorie, anderzijds organiseren ze zich als vrouwen. Het is daarom des te verbazender dat Joden als specifieke groep weinig worden meegenomen in onderzoeken naar intersectionaliteit.⁵ De socioloog Jessica Greenebaum stelt zelfs heel specifiek dat Joodse vrouwen gemarginaliseerd zijn in de sociologische discussie over ongelijkheid en onderdrukking.⁶ Maar voor deze vrouwen, die zich wilden organiseren op basis van hun religie, culturele etniciteit en vrouwelijkheid kunnen deze identiteiten niet los van elkaar gezien worden. Het gaat juist om het samenspel van de verschillende identiteiten.⁷ Intersectionaliteit zal in dit onderzoek dus vooral gebruikt worden om de samenhang tussen de identiteiten van de Joodse Vrouwenraad te laten zien.

De intersectionele benadering heeft raakvlakken met het theoretisch model dat Schrover en Vermeulen hebben opgesteld. In de eerste helft van de twintigste eeuw bestonden in Nederland veel vrouwen- en Joodse organisaties die er vergelijkbare doelen op na hielden als de Joods Vrouwenraad. Die werd aangesproken door de concurrenten op hun meervoudige identiteiten en overlappingen met andere organisaties. Op basis van hun meervoudige identiteiten hadden ze dus te maken met concurrentie. In het geval van de Joodse Vrouwenraad zijn er een aantal hypothesen van factoren die invloed gehad hebben op het voortbestaan van de organisatie. Dat zijn internationale invloeden, spanningen binnen de Joodse gemeenschap, veranderende omvang van de groep, dat de neutraliteit verdwenen was na de Tweede Wereldoorlog en concurrentie met zijn voor- en nadelen. Deze scriptie onderzoekt daarom de doelen en idealen van de vereniging en, vooral en belangrijker, hoe deze in praktijk tot uiting kwamen en welke veranderingen er optraden.

⁴ M. Schrover, 'Integration and Gender', in: M. Martiniello, J. Rath, *An introduction to Immigrant Incorporation Studies (European Perspectives)* (Amsterdam 2014) 117-139, aldaar 119.; S. Hilhorst, 'Intersectionaliteit: denken op het kruispunt', *De Groene Amsterdammer*, vol. 141, no. 2 (2017) 42-45.

⁵ J.A. Belkhir, J.E. Butler en L. Jack Jr., 'Introduction: Race, Gender & Class from a Jewish Perspective', *Race Gender and Class*, vol. 6, no. 4 (1999) 2.

⁶ J. Greenebaum, 'Placing Jewish Women into the Intersectionality of Race, Class and Gender', *Race, Gender and Class*, vol. 6, no. 4 (1999) 41.

⁷ S. Hilhorst, 'Intersectionaliteit: denken op het kruispunt', 42.

Historiografie

Volgens meerdere historici zijn Joodse vrouwen voor lange tijd geen onderwerp van uitgebreid onderzoek geweest.⁸ Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw kwam daar langzaam verandering in, onder meer door een behoefte vanuit de Joodse naoorlogse generatie.⁹ De opkomst van de vrouw in het algemeen, daarentegen, werd al veel eerder academisch onderzocht. De vrouw stond centraal in onderzoeken naar het veranderende maatschappelijke terrein en de vrouwelijke bijdrages in de samenleving.¹⁰ Corrie van Eijl, bijvoorbeeld, heeft onder meer een grote bijdrage geleverd aan de kennis over vrouwenemancipatie met haar boek *Het werkzame verschil: Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940*.¹¹ En eerder in de twintigste eeuw publiceerde Willemien Hendrika Posthumus-van der Groot haar bekende werk *Van moeder op dochter*.¹² Beiden werken bieden een groots overzicht van de ontwikkelingen van de vrouwenemancipatie in de eerste helft van de twintigste eeuw, waarbij Van Eijl inmiddels al een meer feministische inslag heeft, door de rol van vrouwen in arbeid te onderzoeken en Posthumus-van der Groot een overzicht biedt in de dagelijkse activiteiten van verschillende vrouwen in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Andere werken over vrouwenemancipatie uit de afgelopen eeuw gaan ook dikwijls in op de organisaties en verenigingen die ontstonden als gevolg van de vrouwenemancipatie.¹³ De nieuwe vrouwenverenigingen organiseerden zich keurig binnen hun eigen 'zuil'. Hoewel Nederland rond de eeuwwisseling flink verzuilde, was het niet per se vanzelfsprekend dat Joden zich ook verenigden en organiseerden in een aparte zuil. Onderzoek naar de Joodse organisatievorming binnen verzuild Nederland laat zien dat Joden zich liever niet op basis van geloof of etniciteit wilden organiseren.¹⁴

⁸ S.L. Tananbaum, 'Jewish women, philanthropy, and modernization. The changing roles of Jewish women in modern Europe, 1850-1939', in: J. Frishman en H. Berg ed, *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 139-154, aldaar 139. ; R. van Emden, *Die mij niet gemaakt heeft tot man: Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie* (Kampen 1986) 8.

⁹ R. van Emden, *Die mij niet gemaakt heeft tot man*, 8.

¹⁰ J.W.A. Naber, *Huldeblijk aan H.M. de koningin van de Amsterdamsche vrouwen (1898-1938)* (Amsterdam 1938).

¹¹ C. van Eijl, *Het werkzame verschil: Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994) 11-35.

¹² W.H. Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter* (Utrecht 1968).

¹³ P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).; H. van Rijn van Alkemade-Hartogh, 'Vrouwenraden, - bonden en - clubs' in: J.W.A. Naber, *Huldeblijk aan H.M. de koningin van de Amsterdamsche vrouwen (1898-1938)* (Amsterdam 1938) 350-360.; C. Tijen, *Joodse vrouwen in de Nederlandse vrouwenbeweging (1898-1948)* (Scriptie, Nijmegen 1997).

¹⁴ J. Frishman en H. Berg ed, *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 8.; H. Schijf en P. Tammes, 'Verbondenheid en lidmaatschapsduur: De leden van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB) in de eerste decennia van zijn bestaan, 1898-1913', *Mens & Maatschappij*, vol. 88, no. 3 (2013) 300-323, aldaar 301.

Het historisch onderzoek naar Joodse vrouwen mag aanvankelijk gering zijn geweest, over de plek van de algemene Joodse gemeenschap in de emancipatiebeweging werd wel geschreven. Sinds het einde van de twintigste eeuw kwamen er ook steeds meer onderzoeken die zich richtten op de rol van Joodse vrouwen. In die onderzoeken werd steeds vaker betoogt dat Joodse vrouwen ook een belangrijke rol speelde in feministische ontwikkelingen.¹⁵ In het boek *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940*, waar geschreven wordt over de rol die vrouwen speelden in de Joodse gemeenschap in Nederland, laten Frishman, Berg en coauteurs zien dat veel Joodse vrouwen zich aansloten bij niet-Joodse vrouwenbewegingen die in deze periode opkwamen. Binnen de Joodse gemeenschap stond de Joodse identiteit van deze vrouwen ter discussie, want er heerste onenigheid over de mate waarin de Joden moesten of konden integreren in andere religieuze en niet-religieuze groepen in de Nederlandse samenleving. Voorstanders van integratie waren bang voor antisemitisme wanneer de Joodse gemeenschap te gesloten zou blijven. Tegenstanders van integratie wilden juist de tradities van het Jodendom versterken; zij vreesden dat de Joodse religie zou verdwijnen wanneer de gemeenschap te veel zou opgaan in de niet-Joodse samenleving. Liefdadigheid was voor voorstanders een manier om de integratie van Joden in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Onderzoek naar de Joodse Vrouwenraad toont echter aan dat de doelen van de raad daar haaks op stonden. De Joodse Vrouwenraad wilde middels maatschappelijk werk juist de Joodse identiteit bewaren en versterken.¹⁶

L.M. Veerman heeft in haar scriptie geconcludeerd wat de functie van dat maatschappelijk werk was. Naar aanleiding van het lezen van de doelen van de vereniging, besloot ze in 1986 niet alleen het maatschappelijk werk te onderzoeken, maar heeft ze ook een ander streven van de Joodse Vrouwenraad onderzocht. De organisatie streefde ernaar om maatschappelijk werk te bevorderen en om vrouwen uit verschillende stromingen in het Jodendom te verenigen. Veerman heeft onderzocht of deze wens is verwezenlijkt, aangezien de Joodse Vrouwenraad dikwijls is aangemerkt als een 'zionistische' organisatie, een nationalistische stroming binnen de gemeenschap.¹⁷ Het onderzoek van Veerman is het enige uitgebreide academische werk dat gedaan is naar de Joodse Vrouwenraad. Wel zijn er verschillende werken waarin de vereniging wordt behandeld, genoemd, of een korte alinea of paragraaf krijgt, bijvoorbeeld in de werken over vrouwenemancipatie en het boek van Frishman en Berg, waar korte stukken te vinden zijn die specifiek ingaan op de Joodse Vrouwenraad.¹⁸ Daarnaast is

¹⁵ M. A. Kaplan en D.D. Moore, *Gender and Jewish History* (Bloomington 2011).; S.L. Tananbaum, 'Jewish women, philanthropy, and modernization', 139-154.; R. A. Abrams, *Jewish women in the International Woman Suffrage Alliance, 1899-1926* (Scriptie Comparative History, z.p. 1996).

¹⁶ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland* (Scriptie Nieuwste Geschiedenis Vrije Universiteit te Amsterdam, Amsterdam 1986) 59.

¹⁷ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 53-56.

¹⁸ C. Tijen, *Joodse vrouwen in de Nederlandse vrouwenbeweging*, 31-39.; W.H. Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 236-237.; C. van Eijl, *Het werkzame verschil*, 142-143.; M. Schoonheim, 'Stemming the

er een aantal onderzoeken gedaan naar specifieke actieve Joodse vrouwen in de twintigste eeuw, van wie sommigen een rol hebben gespeeld binnen de raad. De werken van Henriette Boas en van Sylvia Heimans bevatten daardoor waardevolle passages die context geven bij het ontstaan en de activiteiten van de Joodse Vrouwenraad.¹⁹ Veel uitgebreider onderzoek is verricht naar de buitenlandse zusterorganisaties, de Duitse, Amerikaanse en Engelse varianten van de Joodse Vrouwenraad.²⁰ Deze organisaties lijken uiteindelijk één uitgangspunt te hebben gevolgd binnen hun organisaties, namelijk die van hun religieuze opvattingen.

In de beperkte literatuur over de Joodse Vrouwenraad worden de verschillende historici het niet eens over de grondbeginselen waarop de vereniging zich baseerde. Heimans betoogt dat de raad bestond om zich maatschappelijk te verenigen en maatschappelijke taken uit te voeren, terwijl Schoonheim in haar artikel het tegenovergestelde beweert: “Het maandblad van de raad, *Ha’Ischa*, hield zich niet bezig met maatschappelijk, sociaal en liefdadigheid werk, ook niet met feministische zaken; de artikelen, vaak van hoge kwaliteit, behandelden Joodse zaken: Joodse religie, de ontwikkeling van Palestina, en de buitenlandse politieke situatie.”²¹ Ook de scriptie van Veerman geeft geen uitsluitel. Ze concludeert dat de Joodse Vrouwenraad niet louter zionistisch is te noemen door het feit dat hun maatschappelijk werk zich steeds meer richtte op Palestina-werk. Veerman vermoedt dat de aantijgingen dat de raad zionistisch was vooral kwam omdat bepaalde leden van de raad, die bekend stonden als zionisten, de oorzaak waren van het beeld van de vrouwenraad als een zionistische vereniging. Toch suggereert haar onderzoek dat er een verschuiving plaatsvond binnen de inhoudelijke positie van de raad. Het Palestina-werk kreeg volgens Veerman meer aandacht, terwijl aandacht naar opleidingen voor Nederlandse Joodse vrouwen afnam.

Historici leggen in het identiteitsvraagstuk telkens de nadruk op iets anders. Dit onderstreept nog maar eens dat de Joodse Vrouwenraad zich op het snijvlak van verschillende identiteiten begaf. Kennelijk pikte elke historicus er een ander soort identiteit uit en plakte dat op de raad, maar overtuigend is dat niet. Dit onderzoek zal duidelijkheid verschaffen op welke basis de Joodse Vrouwenraad zich wilde identificeren en hoe zich dat uitte in de praktijk en welke veranderingen daarin op te maken zijn.

current: Dutch Jewish women and the first feminist movement’, in: J. Frishman en H. Berg ed, *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 169-182.

¹⁹ H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen* (Kampen 1992) 111-120, 131-140, 163-166.; S. Heimans, *Josepha Mendels: Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame* (Amsterdam 2016) 56-73.

²⁰ M. A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany: The campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938* (Westport 1979) 201. ; L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 20.; S.L. Tananbaum, ‘Jewish women, philanthropy, and modernization’, 150.

²¹ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 57; M. Schoonheim, ‘Stemming the current’, 179.

Materiaal en methode

Een algemeen archief van de Joodse Vrouwenraad bestaat, voor zover bekend, niet (meer). Enkele losse stukken die zijn uitgevaardigd door de raad, zijn terug te vinden in archieven en databases.²² Helaas bieden die documenten maar weinig informatie dat kan worden gebruikt voor dit onderzoek. Gelukkig zijn er andere mogelijkheden: de lokale afdelingen van de raad publiceerden in de beginjaren maandbladen om hun leden op de hoogte te houden van hun vereniging. Deze afdelingen besloten vanaf januari 1929 gezamenlijk een maandblad uit te geven, genaamd *Ha'Ischa*. Ha'Ischa, Hebreeuws voor 'de vrouw', was volgens de *Pinkas* een blad van hoog niveau.²³ Na de eenwording van de afdelingen verscheen het maandblad vrijwel onverstoord tot het einde van de vereniging in 1940.

De maandbladen vormen een onmisbare bron in het onderzoek naar hoe de Joodse Vrouwenraad zich organiseerde en hoe dat tot uiting kwam in de praktijk. In de maandbladen worden zowel de doelen van de organisatie duidelijk, maar met name laten de verslagen en artikelen ook zien wat daarvan terecht kwam in de praktijk. De maandbladen bestaan uit redactionele mededelingen, verslagen van vergaderingen, conferenties en referaten en staan vol met artikelen van inhoudelijkere aard. Het blad presenteerde zich als het tijdschrift *door en voor* Joodse vrouwen en vormt daarmee een ideale bron voor dit onderzoek.

Een analyse van deze maandbladen vormt dan ook de kern van dit onderzoek. Hoewel het gezamenlijke blad pas vanaf 1929 structureel inzicht biedt in de raad, betekent dat zeker niet dat de jaren ervoor buiten beschouwing worden gelaten. Zoals hierboven vermeld, hadden sommige lokale afdelingen in de beginjaren hun eigen maandblad, waarin ze hun lokale leden op de hoogte hielden van hun activiteiten. Die kunnen dus een goede bron zijn voor de jaren vóór 1929. Wat het des te interessanter maakt, is dat de afdelingen inhoudelijk bleken te verschillen toen ze rond 1928 poogden samen te gaan. Daarom zal het nuttig zijn deze eerste jaren op te nemen in het onderzoek. Met de doelen en idealen die ze toen stelden kan getoetst worden in hoeverre dit uiting kreeg in de praktijk, zowel in die periode als in latere periodes toen de Joodse Vrouwenraad in Nederland opereerde als één overkoepelend orgaan. Tot slot is een aantal krantenartikelen geraadpleegd die destijds berichtten over de Joodse Vrouwenraad.²⁴

Om dit onderzoekswerk behapbaar te maken, zijn negen jaargangen van *Ha'Ischa* uitgekozen om te analyseren.²⁵ Nadat in hoofdstuk twee vanuit de geraadpleegde literatuur het verhaal van de

²² Binnen de database van het Joods Historisch Museum zijn enkele losse foto's, artikelen en voorwerpen te vinden die toebehoorden aan de Joodse Vrouwenraad

²³ J. Michman, D. Michman en H. Beem, *Pinkas: Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1999) 145.

²⁴ Krantenartikelen gevonden via zoekmachine Delpher van de Koninklijke Bibliotheek.

²⁵ Het materiaal van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem, uit respectievelijk de jaren 1923, 1926, 1925 plus 1926 en 1927 is afkomstig uit het Archief van de Universiteit van Amsterdam. Ook de maanden januari 1929 tot en met september 1929 uit het gezamenlijk blad *Ha'Ischa* zijn afkomstig uit het Archief van de

Joodse Vrouwenraad in context wordt beschreven, behandelt hoofdstuk drie aan de hand van de primaire bronnen allereerst de verschillende lokale afdelingen. Hoewel er steeds meer afdelingen kwamen, zoals in Groningen, Utrecht en 't Gooi, richt deze scriptie zich op de oorspronkelijke vier afdelingen: Amsterdam, Arnhem, Den Haag en Rotterdam. Deze hebben een beslissende rol gespeeld in de totstandkoming van een nationale Joodse vrouwenraad. Om een zo volledig mogelijk, maar toch behapbaar, beeld te krijgen van de verschillende afdelingen en de vorming van één raad, baseert de analyse van elke afdeling zich op de eerste en eventueel tweede jaargang van hun maandbladen. Van *Ha'Ischa* zullen de eerste paar maanden, van januari tot september 1929, worden geraadpleegd. Voor de afdeling Rotterdam was het niet mogelijk om een heel jaar te analyseren – het materiaal is ‘zoek’ in de archieven van de Universiteit van Amsterdam –²⁶ maar geven de eerste twee maanden al een goed beeld van de positie van die afdeling. Uit de bladen van de andere afdelingen is ook genoeg informatie te vinden over afdeling Rotterdam. Het vierde hoofdstuk behandelt de tweede periode van de raad, van 1929 tot het begin van 1933. In deze periode, waarin de afdelingen inhoudelijk en praktisch bij elkaar kwamen wordt beschreven hoe het de nieuwe zelfstandige gefuseerde raad afgang. De maanden oktober tot en met december 1929, zijn daarom ook meegenomen in dit hoofdstuk terwijl januari tot en met september nog tot hoofdstuk drie behoren. Dit omdat vanaf oktober 1929 de afdelingen officieel waren gefuseerd tot één Joodse Vrouwenraad. Daarom is ook 1930 onderzocht, wederom om te onderzoeken in hoeverre de afdelingen het lukte om gezamenlijk te opereren. Een logische stap is het jaar 1933 waarin Adolf Hitler aan de macht kwam. Hoofdstuk vier eindigt met een analyse van de nummers in aanloop naar de benoeming van Hitler tot rijkskanselier. Het vijfde en laatste hoofdstuk behandelt de jaren 1933 tot 1940, die de geschiedenis zijn ingegaan als sleutelmomenten voor de Joodse gemeenschap. Uiteraard wordt 1933 meegenomen in deze slotanalyse. De andere jaren zijn 1938, toen de beruchte Kristallnacht plaatsvond, en 1940, toen de Tweede Wereldoorlog ook in Nederland realiteit werd.

Dit onderzoek is vernieuwend omdat het gebruik van intersectionele theorieën voor de organisatie van Joodse vrouwen in praktijk nog zelden is gedaan. Met behulp van deze methode zal dit onderzoek betogen dat de Joodse Vrouwenraad niet gebaseerd was op één identiteit, maar dat zij gebaseerd waren op meerdere identiteiten die continu veranderde door de jaren heen. Door het gebruiken van kleine casestudies zal deze scriptie de lezer op een verhalende wijze meenemen in het verhaal van de Joodse Vrouwenraad.

Universiteit van Amsterdam. De rest van de jaren, oktober tot en met december 1929, 1930, 1933, 1938 en 1940 zijn afkomstig van het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

²⁶ Volgens de gegevens van de catalogus van de Universiteit van Amsterdam zou materiaal van de afdeling Rotterdam aanwezig moeten zijn. In het depot bleek echter dat de gegevens waarschijnlijk niet helemaal kloppen en de archivarissen zijn momenteel bezig om te achterhalen wat wel en wat niet bestaat.

Hoofdstuk 2 – Het ontstaan van de Joodse Vrouwenraad

Dit hoofdstuk schetst de context waarin de Joodse Vrouwenraad ontstond, vertelt hoe de raad tot stand kwam en vervolgens over de vereniging zelf. Aan het begin van de twintigste eeuw werd een groot aantal nieuwe organisaties opgericht. Vrouwen emancipeerden, richtten hun eigen organisaties op en Joodse vrouwen speelden daarin een rol. Zij werden geïnspireerd door organisaties in het buitenland die in Nederland navolging kregen. Eén daarvan was de Joodse Vrouwenraad, die naar voorbeeld van Duitse, Engelse en Amerikaanse organisaties werd opgezet. De organisatie verrichte uiteenlopend werk, van hulp aan migranten tot maatschappelijk werk voor armen, jongeren en zieken. De initiatiefnemers begonnen klein, met een afdeling in Amsterdam, maar wisten binnen een aantal jaren meerdere afdelingen in Nederland op te richten. In 1929 kwamen de afdelingen bij elkaar tot één Nederlandse Joodse Vrouwenraad.

Industrialisatie en verzuiling

In Nederland kwam de industrialisatie rond 1870 op gang. Daarnaast zorgde een sterke daling van het sterftecijfer, gevolgd door een geleidelijke daling van het vruchtbaarheidscijfer voor een snelle bevolkingsgroei. Bevolkingsgroei, industrialisatie en de daarop volgende economische groei leidde tot een toenemende welvaart. Waar welvaart in de geschiedenis veelal was weggelegd voor de elite, was deze welvaartstoename ook te merken in de lagere klassen. Deze economische en sociale veranderingen leidde volgens Schoonheim tot een nieuw beeld van de maatschappij.²⁷ Een nieuw maatschappelijk besef leidde tot een verlangen van sociale identiteit. De Nederlandse bevolking zocht in de eerste jaren van de twintigste eeuw naar hun identiteit. Deze zoektocht leidde tot het begin van wat we in Nederland de ‘verzuiling’ noemen, waarin ‘het sociale, economische, politieke en culturele leven werd gecompartmenteerd langs religieuze en ideologische lijnen’.²⁸

Niet alleen de zoektocht naar identiteit zorgde voor deze verzuiling, de opkomst van de industrialisatie zorgde ook voor een opleving van het organisatieleven, mede dankzij de in 1855 ingevoerde Wet Vereniging en Vergadering. Met deze wet kreeg iedereen de vrijheid om een vereniging op te richten en de wet voorzag nieuwe verenigingen van formele organisatietechnieken zodat ze meer democratisch werden ingericht en leden vrijwillig konden toe- en uittraden. Waar vroeger de plek van de vereniging kracht gaf aan de organisatie, veranderde dit in een grotere functionele binding. Oftewel, aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden er steeds meer verenigingen op basis van andere functies en identiteiten dan de locatie. Ook op basis van religie werden steeds meer verenigingen opgericht, wat een kenmerkend aspect is van de verzuiling.²⁹

²⁷ M. Schoonheim, ‘Stemming the current’, 169.

²⁸ Ibidem, 169.; H. Schijf en P. Tammes, ‘Verbondenheid en lidmaatschapsduur’, 301.

²⁹ H. Schijf en P. Tammes, ‘Verbondenheid en lidmaatschapsduur’, 301.

In de verzuilde Nederlandse samenleving identificeerden Joden zich liever niet als alleen Joods, maar sloten zich aan bij niet-confessionele, liberale en sociaaldemocratische zuilen. Ook waren er geen specifiek Joodse vakbonden, zo stellen Judith Frishman en Hetty Berg. Wel waren er de Algemeene Nederlandsche Diamant-bewerkers Bond en de vakbond voor naaisters waarin een relatief groot aantal Joodse leden actief was. Ondanks hun vertegenwoordiging werden echter door deze Joodse leden geen specifiek Joodse kwesties vooropgesteld.³⁰ Schijf en Tammes noemen dat de Nederlandse verzuiling een veel onderzocht onderwerp is, maar dat de vakbond deze aandacht nog niet had, terwijl het aandeel van de Joden daarin juist opmerkelijk en het onderzoeken waard is. Onderzoek werd echter belemmerd door de weinige gegevens over de leden van de vakbond.³¹ Er bestond dus geen specifieke Joodse zuil en één van de redenen was omdat het Jodendom op allerlei fronten intern verdeeld was. Binnen de Joodse gemeenschap waren er groepen zeer zionistisch en anderen juist zeer tegen het zionistische gedachtegoed. Orthodoxen vonden het ongeoorloofd om naar het beloofde land terug te keren voordat voor hen de Messias was gekomen. Zij waren dus vanuit religieus oogpunt tegen het zionisme. Maar ook vanuit geassimileerde hoek waren er tegenstanders. Zij zagen het verlaten van Nederland als verraad.³²

Emancipatiebeweging en Joodse vrouwen

Naast het organiseren op basis van geloof groeide in de jaren tachtig van de negentiende eeuw de gedachte bij verschillende individuen en groeperingen dat vrouwen ‘rechten’ moesten hebben. In de zoektocht naar sociale identiteit gelijke rechten wisten vrouwen elkaar te vinden en begonnen zij zich te verenigen. De vrouwen concentreerden zich op aspecten van hun maatschappelijke positie en wilden die positie, die volgens hen ongelijk was aan die van mannen in economische, politieke, educatieve en culturele sferen, veranderen. Steeds meer verenigingen voor en door vrouwen ontstonden. Feministische vrouwen lieten zich inspireren door bewegingen in het buitenland, bijvoorbeeld door de bewegingen voor vrouwenkiesrecht in Engeland en de Verenigde Staten. Na hun opkomst in de tweede helft van de negentiende eeuw, intensiveerde de feministische beweging aan het begin van de twintigste eeuw.³³ Zodoende veranderde het maatschappelijke terrein voor vrouwen. “Bepaalde vroeger het samenkomen van vrouwen tot naai- en breikransen – waar ongetwijfeld nuttig werk werd verricht – thans neemt zij in het vereenigingsleven haar plaats in; in besturen vervult zij een taak naast den man.” Van Rijn van Alkemade-de Hartogh beschrijft in haar bundel hoe het Nederlandse verenigingsleven inderdaad geïnspireerd werd door internationale ontwikkelingen. Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond de algemene Amerikaanse Vrouwenraad en niet snel

³⁰ J. Frishman en H. Berg ed, *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom*, 8.

³¹ H. Schijf en P. Tammes, ‘Verbondenheid en lidmaatschapsduur’, 301.

³² S. Heimans, *Josepha Mendels*, 57-58.

³³ M. Schoonheim, ‘Stemming the current’, 170.; P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*, 160.

daarop volgde de oprichting van een Internationale Vrouwenraad. Deze raad stond open voor vrouwen van ieder ras, geloof of nationaliteit. Het werkterrein van de internationale raad was breed. De vrouwen streden onder andere voor vrede, tegen dubbel moraal en handel in vrouwen en kinderen, voor gelijke rechten en wetten voor vrouwen, vrouwenkiesrecht, volksgezondheid, kindbescherming, opvoeding, onderwijs, migratie en vrouwenarbeid.³⁴ Naar inspiratie van deze internationale raden werden Nederlandse varianten opgericht die als doel hadden om de vrouwenstrijd aan te gaan. Zo was er sinds 1898 in Nederland de Nationale Vrouwenraad.³⁵

In de vrouwen-emancipatiebeweging hebben Joodse vrouwen ook altijd een belangrijke rol vervuld, zowel in binnen- als buitenland. Volgens Eegje Schoo was dat geen toeval aangezien in dezelfde periode van de eerste golf van de vrouwenemancipatie, ook in menig westers land de positie van de Joodse bevolkingsgroep zich duidelijk in de richting van gelijkgerechtigdheid ontwikkelde. Schoo interpreteerde dat deze samenloop in tijd er ongetwijfeld toe heeft bijgedragen dat Joodse vrouwen zich in de emancipatiebeweging gingen inzetten. Volgens Rachel van Emden zijn er meer fundamentele redenen waarom Joodse vrouwen vaak in de voorste rijen van de vrouwenemancipatie te vinden waren. Van Emden noemt drie redenen, die meer specifiek samenhangen met de Joodse religie. Ten eerste is het behalen en zorgen voor rechtvaardigheid en gerechtigheid een wezenlijk element van het Joodse geloof. Recht doen aan mensen, en gelijke kansen bieden zowel aan mannen als aan vrouwen ligt in het logische verlengde van deze geloofsinstelling. Als tweede aspect noemt Van Emden de Joodse bevolkingsgroep als minderheid. Omdat de Joodse groep tot een kleine groep behoorde, leidde dit volgens haar tot meer begrip voor wat mensen beweegt die naar volledige maatschappelijke integratie en gelijkwaardigheid streven. Vanwege hun Joodse identiteit moesten zij als groep ook voor deze ‘gevoelens’ strijden. Als derde aspect noemt Van Emden de rol van de Joodse vrouw die zij heeft gekregen in de Joodse geschiedenis. Die zorgende rol van de Joodse vrouw werkt alleen in een samenleving waarin andere keuzes maken ook mogelijk is. In samenlevingen waar de gelijkwaardigheid van mensen een algemeen geaccepteerd uitgangspunt is, zal het besef groeien dat er geen rechtsgrond is om de keuzemogelijkheid van vrouwen te beperken.³⁶ Binnen de Nederlandse emancipatiebeweging ontstonden er dus meerdere organisaties waarin ook Joodse vrouwen actief waren, zo ook bij de Nationale Vrouwenraad. Binnen de Nationale Vrouwenraad werd echter niet altijd rekening gehouden met de Joodse religie. Bijvoorbeeld vergaderingen en andere bijeenkomsten werden meer dan eens op religieuze Joodse dagen gepland waardoor de praktiserend Joodse leden van de raad niet altijd konden participeren. Vanuit deze onvrede en omdat vrouwen zich naast sekse ook op basis van het Jodendom wilden organiseren, ontstond de behoefte aan een eigen Joodse

³⁴ H. van Rijn van Alkemade-Hartogh, ‘Vrouwenraden, -bonden en –clubs’, 350-351.

³⁵ C. Tijen, Joodse vrouwen in de Nederlandse vrouwenbeweging, 3-5.; P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*, 160-161.

³⁶ R. van Emden, *Die mij niet gemaakt heeft tot man*, 7-8.

Vrouwenraad.³⁷ Er kwam dus een steeds grotere behoefte te verbinden op basis van meer dan alleen geslacht, en ook op het Jodendom. Dat kwam onder andere door de internationale situatie. Na de Eerste Wereldoorlog raakten steeds meer Joodse vrouwen, vooral uit de middenklasse, betrokken bij Joden uit andere werelddelen. Pogroms en toenemend antisemitisme in Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk baarden de vrouwen zorgen. Deze anti-Joodse gebeurtenissen leidden tot een stroom vluchtelingen die vaak Nederland als tussenstation hadden op weg naar Engeland of Amerika. De Nederlandse Joden hielpen deze Joodse vluchtelingen met het doel dat deze vluchtelingen Nederland vervolgens zouden verlaten. De Nederlandse Joden waren bang dat de vluchtelingen tot een groeiend antisemitisme in Nederland zou leiden.³⁸

Buitenlandse organisaties

In de emancipatiebeweging lieten vrouwen zich inspireren door buitenlandse initiatieven. Dat gebeurde ook met Joodse vrouwenorganisaties. Al voordat Joodse vrouwen zich in Nederland gingen organiseren, was dit al gebeurd elders in de wereld. Sinds 1893 bestond in Amerika de *National Council of Jewish Women*. Zij vonden dat Joodse vrouwen in staat moesten zijn om voor hun godsdienstige overtuiging op te komen. Zij waren niet uitgesproken feministisch, maar baseerden hun organisatie vooral op religieuze basis.³⁹ Achtereenvolgens werd in Engeland de *Union of Jewish Women* (UJW) en in Duitsland de *Jüdischer Frauenbundes* (JFB) opgericht. De vrouwen van de Engelse organisatie hielden zich vooral bezig met liefdadigheidswerk en sociale dienstverlening, zo beaamt Susan Tananbaum in haar boek over Joodse immigranten in Londen. Er was dan ook veel aandacht vanuit de organisatie voor Joodse immigranten die aan het begin van de twintigste eeuw Engeland binnenkwamen. De UJW richtte zich op diensten en programma's voor de vrouwelijke immigranten, veelal arbeidsgericht. De UJW nam plaats in de algemene vrouwenemancipatiebeweging. De organisatie werd op een internationale conferentie geïnspireerd door een scholen-initiatief, wat zij vervolgens ook initieerden in Engeland. Het initiatief hield in dat scholen werden opgezet voor kinderen van werkende of overleden moeders. Hoewel de nadruk in hun werk lag op maatschappelijk werk voor kinderen en jonge vrouwen, was hun ideologie meer gericht op religie. Ruth Eichholz, voorzitter van de UJW, vond dat assimilatie van de Joodse gemeenschap hen had 'verwijderd' van het Jodendom. Zij wilde met de organisatie ervoor zorgen dat vrouwen onder elkaar de link naar het Jodendom samen konden terugvinden.⁴⁰ De Jüdischer Frauenbund werd in 1904 opgericht en had omstreeks 1930 ongeveer 30.000 leden, verdeeld over 450 plaatselijke afdelingen. Het werk van de leden richtte zich op het sociale vlak. Oorspronkelijk was de raad opgericht om de handel in blanke

³⁷ C. Tijen, *Joodse vrouwen in de Nederlandse vrouwenbeweging*, 31-39.

³⁸ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 56-57.

³⁹ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 20.

⁴⁰ S.L. Tananbaum, *Jewish Immigrants in London*, 64-67.

slavinnen tegen te gaan vanwege het grote aantal Joodse slachtoffers daarin. Later werd de organisatie meer feministisch en streden de vrouwen voor actief en passief vrouwenkiesrecht. Kaplan concludeerde dat vrouwen die lid waren van de JFB, vooral vrouwen uit de burgerij waren. Deze vrouwen hoefden dankzij de vooruitgang van de techniek minder tijd te besteden aan huishoudelijke taken. De vrouwen kregen meer tijd en ruimte om zichzelf te ontwikkelen en daarmee om zich in te zetten voor initiatieven zoals de JFB. Binnen de JFB werd getracht feminisme te combineren met orthodox Jodendom. Binnen de orthodoxe gemeenschap, had de vrouw nog een ondergeschikte positie volgens Kaplan. Toch concludeert Kaplan dat deze feministische strijd van ondergeschikt belang was en prevaleerde de Joodse solidariteit boven feministische solidariteit. De Duitse vrouwen van de JFB durfden zowel niet goed buiten de eigen gemeenschap op te treden uit angst voor antisemitisme, als dat ze ook niet durfden de positie van de mannen binnen de gemeenschap aan te tasten. Daarom bestond het werkterrein van de JFB vooral uit sociaal werk, wat gezien werd als ‘vrouwelijk’ en ‘moederlijk’ werk, waardoor het acceptatie kreeg binnen en buiten de gemeenschap.⁴¹ De Jüdischer Frauenbund was op politiek terrein neutraal en niet zionistisch. De Engelse Union of Jewish Women bewoog zich net als de Duitse variant veel op Joods-maatschappelijk gebied en streefden daarnaast ook naar verbetering van de juridische positie van de Joodse vrouwen. Deze feministische inslag was vooral gericht binnen de eigen Joodse gemeenschap.⁴² Wat de buitenlandse organisaties gemeen hadden, was hun angst wanneer ze hulpbehoevende Joden niet zouden helpen. De initiatieven van buitenlandse organisaties waren, zoals hierboven beschreven, veelal gericht op arme Joden, vaak immigranten, die maatschappelijke hulp nodig hadden. De vrouwen, zowel de Duitse als de Engelse, waren bang dat bijvoorbeeld in de steek gelaten jonge vrouwen tot prostitutie zouden vervallen. Joodse prostituees zouden tot antisemitisme kunnen leiden, wat de vrouwen onder geen beding wilden.⁴³ Deze organisaties waren, zo omschrijft Veerman, niet uitgesproken feministisch. Wel streden ze voor feministische belangen zonder daarvoor op de barricades te staan en probeerden ze te profiteren van de strijd die puur feministische organisaties voerden door met hen samenwerkingen aan te gaan.⁴⁴ De buitenlandse organisaties lijken dus uiteindelijk één uitgangspunt te hebben gevolgd binnen hun eigen organisaties, namelijk die van hun religieuze opvattingen.

De afdelingen

Nederlandse Joodse vrouwen uit de middenklasse, die actief waren bij het begeleiden van Joodse vluchtelingen, waren onder meer Adriana Kann-Polak Daniel, Caroline Wijsenbeek-Franken en Ida

⁴¹ M. A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany*, 201.

⁴² H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen*, 164.; M. A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany*, 59-93.

⁴³ S.L. Tananbaum, ‘Jewish women, philanthropy, and modernization’, 150.

⁴⁴ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 21.

van Raalte-Simons. Naast hen waren er ook andere actieve vrouwen. Een delegatie van hen ontmoetten in 1921 leden van de Amerikaanse Joodse Vrouwenraad. Deze ontmoeting leidde in hetzelfde jaar nog tot de oprichting van een Nederlandse Joodse Vrouwenraad in Amsterdam, onder leiding van Wijsenbeek-Franken.⁴⁵ De jaren daarna ontstonden er meer afdelingen in Nederland. In oktober 1923 was de afdeling Rotterdam opgericht, in november 1923 de afdeling Den Haag en in februari 1924 de afdeling Arnhem.⁴⁶ De raad wilde meer zijn dan nog een sociale instelling. Ze waren zich bewust van het aantal andere verenigingen en organisaties die soortgelijke doelen stelden. De vrouwen die de raad oprichtten waren echter vrouwen met een groter doel. De leden waren vrouwen met een diep nationaal Joods bewustzijn en sommige waren actieve leden van de zionistische beweging. Hun streven was om 'orde te scheppen in de tientallen sociale instellingen'. Dat deden de vrouwen door een overkoepelende organisatie op te richten: de Bond van Joodse instellingen. Achteraf bleek dit doel ijdel, want alle instellingen waakten streng over hun eigen onafhankelijkheid en dit resulteerde in individueel handelen van alle organisaties.⁴⁷ Ook de Joodse Vrouwenraad handelde individueel maar had een sterk verlangen om het gemeenschappelijke sociale doel te bereiken. De individuele afdelingen stelden zich als doel om het solidariteitsgevoel onder Joodse vrouwen op te wekken en te bevorderen, zowel onderling in Nederland als ook met vrouwen buiten de nationale grenzen.⁴⁸ De raden waren oorspronkelijk opgericht ten bate van de vluchtelingen en emigranten die Nederland passeerden. Vanuit die activiteiten hadden de actieve Joodse vrouwen elkaar immers gevonden. Al snel na de oprichting bleek echter dat er veel meer te doen was.⁴⁹ Zo hielden de leden lezingen en conferenties. Er werd een Joodse bibliotheek gesticht en vooral was er ook veel aandacht voor kinder- en jeugdwerk. Bijvoorbeeld ter gelegenheid van Joodse feestdagen werden feesten georganiseerd voor kinderen.⁵⁰ Ook voor de jongere vrouwen deden de leden hun best. Zo speelde de Joodse Vrouwenraad een rol bij de huishoudelijke opleiding van jonge Joodse vrouwen en werd er nagedacht over een groter maatschappelijk idee om jonge vrouwen te begeleiden. Dat resulteerde in de oprichting van Zwaluwnesten. Dat waren clubhuizen met als doel om werkloze meisjes en fabrieksarbeidsters bij te brengen op maatschappelijk, cultureel en hygiënisch gebied en ze te leren over het Jodendom. Het doel was om avondbijeenkomsten te organiseren waarin de jonge vrouwen inhoudelijk en praktisch konden groeien onder de sturing van begeleidsters. De Zwaluwnesten werden gesteund door andere verenigingen, zoals de Vereeniging tot Bescherming van Joodse Meisjes en de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland, en ook door de kerkenraad en het bestuur van de

⁴⁵ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 57.

⁴⁶ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 29.

⁴⁷ J. Michman, D. Michman en H. Beem, *Pinkas*, 136.

⁴⁸ H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen*, 163.

⁴⁹ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 59.

⁵⁰ W.H. Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 236-237.

Nederlands-Israëlitische Gemeente.⁵¹ De afdeling Amsterdam had daarnaast een huishoudelijke opleiding voor tienermeisjes en de afdeling Amsterdam gaf huishoudelijke voorlichting aan Joodse vrouwen uit de arbeidersklasse. Ander maatschappelijk werk dat door de vrouwen werd verricht waren kook-, naai- en verstellessen, het bezoeken van armen en minder validen en het verzamelen van kleren voor de minder bedeelden en vluchtelingen.⁵² Veerman concludeert dat de functie van het maatschappelijk werk door de jaren heen veranderde. In de eerste jaren lag de nadruk meer op hulp bieden aan beroepsopleidingen voor jonge vrouwen. Na 1933 verschoof de aandacht binnen de raad van Nederlandse vrouwen en meisjes naar vluchtelingen. Het Palestina-werk, wat al langer onderdeel uitmaakte van de vereniging, kreeg meer belangstelling en instemming van de leden van de Raad. Veerman legt uit dat je hierdoor zou kunnen concluderen dat de raad zionistisch was, maar denkt zelf dat de ‘verdenkingen’ van buitenaf dat de Joodse Vrouwenraad zionistisch zou zijn, meer kwam door vrouwen die een rol speelden. Twee voorzitters van de raad, Wijsenbeek-Franken en Schwimmer-Vigeveno, droegen altijd hun zionistische overtuiging duidelijk uit naar de buitenwereld. Veerman denkt echter niet dat de Joodse Vrouwenraad zionistisch te noemen is enkel alleen omdat het maatschappelijk werk meer verschoof richting Palestina-werk. Ze ondersteunt deze uitspraak door te benadrukken dat vrouwen van verschillende richtingen binnen het Jodendom vertegenwoordigd waren binnen de raad.⁵³ Dat de vrouwen die aan de leiding waren een sturende rol speelden in de positie die de raad innam, schrijft ook Van Rijn van Alkemade-de Hartogh. Binnen de afdeling Amsterdam hield de eerste voorzitter, J. Franco Mendes-Calish zich vooral bezig met Joods maatschappelijk werk, terwijl de focus van de tweede voorzitter, C. Wijsenbeek-Franken uitging naar solidariteitsbesef met betrekking tot het wereldjodendom.⁵⁴

De fusering tot de ‘Nederlandse Joodsche Vrouwenraad’

In 1923 ging er een Nederlandse afvaardiging van Joodse vrouwen naar een congres in Wenen. Zij brachten het idee van een wereldbond van Joodse vrouwen mee naar Nederland. De vrouwen voelden zich sterk gebonden om zo snel mogelijk meer afdelingen te ontwikkelen die konden samengaan tot een landelijke vereniging. Wanneer er een landelijke vereniging in Nederland zou bestaan, kon de Joodse Vrouwenraad toetreden tot een wereldbond voor Joodse vrouwen. Vanaf 1924 begonnen daarom de onderhandelingen voor de oprichting van een landelijk bestuur.⁵⁵ De totstandkoming tot een landelijke Joodse Vrouwenraad heeft desalniettemin een aantal jaren geduurd. Een struikelblok was het Palestina-werk wat vooral de Amsterdamse afdeling uitvoerde. Bijvoorbeeld de afdeling

⁵¹ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 56-73.

⁵² W.H. Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 236-237.

⁵³ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 53-56.

⁵⁴ H. van Rijn van Alkemade-Hartogh, ‘Vrouwenraden, - bonden en – clubs’, 356-357.

⁵⁵ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 57-59

Rotterdam uitte kritiek op het Palestina-werk, vanwege de politieke lading die eraan gekoppeld zou zijn. Amsterdam was van mening dat neutraliteit niet in het geding kwam, maar Rotterdam was het daar niet mee eens. Toch waren alle afdelingen van mening dat samenwerking en totstandkoming van een nationale Joodse Vrouwenraad het werk en hun doelen ten goede zou komen. Voor langere tijd werden er onderhandelingen gevoerd. Dit gebeurde achter de schermen van wat er terug te vinden is in het maandblad.⁵⁶ De verschillende afdelingen bleven elkaar gedurende hun hele bestaan, bevechten om invloed en macht. Interne conflicten zoals het Palestina-werk speelden een rol, maar ook eer was een oorzaak van discussie. De Amsterdamse club zou zich verheven voelen boven de plaatselijke afdelingen. Daartegenover pikten de verschillende afdelingen elkaars ideeën af. Zo nam Amsterdam de themmiddagen van Den Haag over, de leden van Den Haag kopieerden op hun beurt de gehele opzet van de Amsterdamse afdeling, met een klerendepot, maandblad en een Zwaluwnest.⁵⁷ Pas na vijf jaar leek er een einde te komen aan de conflicten. Een inhoudelijk akkoord werd nog niet gesloten, maar vanaf januari 1929 besloten de vrouwenraden samen een maandblad uit te geven onder de naam *Ha'Ischa*, wat 'de vrouw' betekent in het Hebreeuws. De eerste tien nummers, en daarmee dus de eerste tien maanden, werkten de afdelingen inhoudelijk nog apart, net als de jaren daarvoor. De redactie van het maandblad bestond uit afgevaardigden van alle afdelingen. Pas in oktober, in het tiende nummer, was er sprake van officiële inhoudelijke fusie. De verschillende afdelingen in Nederland opereerden vanaf dat moment als één overkoepelend orgaan van en voor Joodse vrouwen.⁵⁸

Samenwerking met andere organisaties

Als vrouwenorganisatie was de Joodse Vrouwenraad aangesloten bij een aantal overkoepelende organen, zoals de Nationale Vrouwenraad (NVR), de Nationale Vereniging voor Vrouwenarbeid (NVV), het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), de Algemene Nederlandse Vrouwen Vredesbond (ANVVB) en het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). Daarnaast had de vereniging ook contact met andere vrouwenverenigingen, zoals de Nederlandsche Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (NVVGS), de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Unie voor Vrouwenbelangen. Samen met sommigen van deze organisaties organiseerde de raad gecombineerde lezingen. Daarnaast bezochten afgevaardigden van de andere organisaties jaarvergaderingen en algemene vergaderingen van de raad en omgekeerd gingen er ook bestuursleden van de Joodse Vrouwenraad naar bijeenkomsten van andere vrouwenverenigingen.⁵⁹ Zo kwam Anna Polak, die lange tijd directrice was geweest van het Nationaal Bureau voor

⁵⁶ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland* (1986) 29-30.

⁵⁷ S. Heimans, *Josepha Mendels* (Amsterdam 2016) 58-59.

⁵⁸ H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen* (Kampen 1992) 174; L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland* (1986) 30.

⁵⁹ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 23-24.

Vrouwenarbeid, wel eens lezingen geven over het belang van werk voor vrouwen.⁶⁰ De afdeling in Amsterdam had graag haar maatschappelijk werk willen doen in samenwerking met alle Joodse verenigingen die Amsterdam rijk was. Samenwerking zou de inhoud en effectiviteit van het maatschappelijke werk ten goede komen was het idee. In 1924 moest de afdeling Amsterdam helaas concluderen dat de concentratie van het werk maar moeilijk van de grond kwam. Van de ongeveer 70 Joodse verenigingen in Amsterdam, waren er maar 24 aangesloten bij de Joodse Vrouwenraad.⁶¹

De vrouwen die actief waren binnen de raad hadden vaak ook functies binnen andere maatschappelijke en sociaal geëngageerde organisaties. Zo maakte bijvoorbeeld Ida van Raalte-Simons ook deel uit van het Haagse Kindercomité, een organisatie voor jonge Joodse vluchtelingen. Ook Adolphine Schwimmer-Vigeveno bekleedde naast haar rollen binnen de Joodse Vrouwenraad, functies in onder andere het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen en de Nederlandse Zionistenbond. Samen met Caroline Wijsenbeek-Franken, die lange tijd voorzitter was van de raad, zat Schwimmer-Vigeveno in het adviescomité van het *Neutraal Vrouwencomité voor de Vluchtelingen*. Het adviescomité werd naast de voorzitters van de Joodse Vrouwenraad aangevoerd door bekende feministes, zoals Johanna Naber en Rosa Manus.⁶² Carolina Eitje, die zeer actief was binnen de raad, schreef ook artikelen voor *De Joodsche Gids* en *De Vrijdagavond*, en gaf lezingen voor Joodse organisaties door het hele land.⁶³ Daarnaast werd het blad van de Joodse Vrouwenraad niet alleen gerund door vrouwen, maar mochten ook mannen hun bijdrages leveren aan *Ha'Ischa*.⁶⁴

Einde van de Joodse Vrouwenraad

Over het einde van de raad is niet veel bekend. In mei 1940 bezetten de Nazi's Nederland en dit had ook invloed op de Joodse vrouwenorganisatie. In de database van het Joods Historisch Museum is een document te vinden uit september 1940. Daarin verklaarde 'De Commissie tot huishoudelijke opleiding voor Joodsche meisjes', een commissie in Amsterdam die viel onder de Joodse Vrouwenraad, dat Henriette Deen haar avondcursus koken niet kon afmaken vanwege 'de bijzondere tijdsomstandigheden'.⁶⁵ In het juni-nummer van datzelfde jaar van *Ha'Ischa*, is een korte mededeling terug te vinden waarin duidelijk wordt dat de voorzitter destijds, mevrouw Schwimmer-Vigeveno, naar het buitenland zou zijn gegaan. Anderen vrouwen bleven in functie totdat de raad in december

⁶⁰ C. van Eijl, *Het werkzame verschil*, 142-143.

⁶¹ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 28; C. Tijen, *Joodse vrouwen in de Nederlandse vrouwenbeweging*, 35.

⁶² M. Everard en F. de Haan, *Rosa Manus (1881-1942): The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist* (Leiden 2017) 253-254.

⁶³ H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen*, 21-38, 131-139, 111-120.

⁶⁴ *Ibidem*, 176.

⁶⁵ Joods Historisch Museum, verklaring m.b.t. avondcursus koken gevolgd door Henriette Deen, 31 maart 2017, <http://data.jck.nl/detail/foldout/void_edmrecord/jck_jhm-documenten_D007263>.

1940 door de bezetter werd opgeheven. In de laatste nummers van *Ha'Ischa* doen de vrouwen van de raad een beroep op de trouw van hun lezeressen. Het hoofdbestuur trachtte met mededelingen in *Ha'Ischa* hoop te geven: “Meer dan ooit zullen wij moeten beseffen dat wij een schakel zijn in de geschiedenis der joden en dat wij te zorgen hebben dat onze houding een waardige is. Dit zal ons kracht geven te dragen wat ons door het lot zal worden opgelegd.”⁶⁶

Na de Tweede Wereldoorlog was de Joodse wereld veranderd. De vereniging heeft na de oorlog geen doorstart gemaakt. Vanuit actieve Joodse vrouwen in Nederland, waarvan na de oorlog wellicht verwacht kon worden dat zij het werk wilden doorzetten, kwam het bericht dat zij vonden dat er geen plaats meer was voor “neutrale” Joodse vrouwenarbeid. De meeste aandacht vanuit de Joodse gemeenschap was destijds op Israël gericht en daarmee al snel op de W.I.Z.O (Women's International Zionist Organisation). Vanuit het buitenland was er blijkbaar behoefte aan uitleg waarom de Joodse Vrouwenraad in Nederland niet meer voortgezet werd, aangezien oud-lid Ida van Raalte-Simons een Joodse internationale vrouwenconferentie in Parijs heeft bijgewoond om uit te leggen waarom er in Nederland geen belangstelling meer was voor een neutrale Joodse vrouwenorganisatie. Ida van Raalte-Simons was zelf na de Tweede Wereldoorlog ook alleen nog maar actief bij de W.I.Z.O. Zij had net als andere actieve Joodse vrouwen ander maatschappelijk Joods werk opgepakt, maar daarbinnen was geen plek voor een Joodse Vrouwenraad zonder politieke kleur.⁶⁷

⁶⁶ H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen*, 165-166.

⁶⁷ *Ibidem*, 118.

Hoofdstuk 3: Oprichting, opbouw en optimisme – 1923-1929

In dit hoofdstuk staat de eerste periode van de lokale Joodse vrouwenraden centraal, 1923 tot september 1929. In deze tijd ontstonden diverse afdelingen in Nederlandse steden die elk hun eigen leden wierven en bladen publiceerden. In 1929 kwamen de verenigingen voor het eerst officieel bijeen vanwege het gezamenlijke maandblad dat ze vanaf dit jaar zouden uitgeven, Maar de werkelijke toenadering tot elkaar kwam pas in oktober van datzelfde jaar. Dit hoofdstuk behandelt elke afdeling afzonderlijk, waarbij wordt gekeken naar de activiteiten en bezigheden die de afdeling ontplooiden. Hieruit volgt een beeld van de verschillen tussen de afdelingen. De slotperiode, waarin de afdelingen trachtten samen te komen, maakt duidelijk op welke basis de vrouwen van de Joodse Vrouwenraad zich wilden identificeren en dus welke componenten voor hen belangrijk waren. Vervolgens worden die componenten gebruikt om te onderzoeken hoe de afdelingen inhoudelijk toenadering tot elkaar vonden en welke veranderingen de organisatie onderging ten tijde van de fusie.

Afdeling Amsterdam

De eerste Joodse Vrouwenraad was opgericht in 1921 in Amsterdam. In januari 1923 bracht de afdeling haar eerste maandblad uit. Ze verwelkomden de lezers met het volgende bericht:

“Met dit bescheiden blaadje hoopt de Joodsche Vrouwenraad een nieuwe verhouding tot zijn leden te scheppen. (...) Maandelijks zullen wij voortaan in de gelegenheid zijn, onzen leden mee te deelen, hoe de voortgang van ons werk is, welke plannen wij bezig zijn uit te werken en welke beginselen ons daarbij zullen leiden (...). De beginselen die de redactie zullen leiden zijn de beginselen van onzen Raad zelve: bevordering van het Joodsch maatschappelijk werk en van de solidariteit onder de Joodsche vrouwen. Een terrein van zoo groote uitgestrektheid en waarvan nog zulke gebieden braak liggen dat het ons niet ontbreken zal aan onderwerpen ter overdenking of bespreking die allen belang inboezemen, omdat zij liggen in de neutrale sfeer, die onafwijsbare voorwaarde is voor ons program. Niets, dat ons verdeelt, alles, wat ons bindt in onzen wil, om te werken in het belang der eigen Joodsche gemeenschap (...). Elk onderwerp van positief Joodsch belang en van positieve waarde in de leniging van maatschappelijke nooden, zal in ons blad besproken kunnen worden, mits het niet propagandistisch geschreven zij voor de een of andere speciale richting of strooming. Zoo mogen dan orthodoxen en niet orthodoxen, Zionisten en niet-Zionisten, feministen en anti-feministen ons blad ook als haar blad begroeten, omdat ieder harer er het eigen standpunt in verband met ons werk is uiteen, zal kunnen zetten en geen enkele van deze richtingen er van officieele zijde als *de* richting zal worden geprezen of verdedigd. In ons blad, gelijk in ons werk, zal ons doel onaangestast blijven en daarmee onze volstrekte neutraliteit: in politiek en in religieus opzicht.⁶⁸

⁶⁸ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad*, januari 1923, 1.; Omdat er nog geen andere raden en dus ook nog geen andere maandbladen bestonden, staat geen aparte afdeling aangeduid. Desalniettemin is dit maandblad uitgegeven door de afdeling Amsterdam.

Het is een belangrijk bericht, omdat de Joodse Vrouwenraad daarmee zijn neutrale positie duidelijk weergaf. Alle stromingen binnen het Jodendom moesten vertegenwoordigd kunnen worden binnen de organisatie, en iedereen moest daar respectvol en positief mee omgaan. De raad wees er ook op dat artikelen vanuit een bepaalde stroming welkom waren, zo lang de tekst niet propagandistisch geschreven was.

In hetzelfde blad publiceerde de redactie een overzicht van commissies die onder de afdeling opereerden. Twee commissies richtten zich op arbeid, de commissie voor het Advies- en Inlichtingenbureau en de commissie voor de Werkende Leden. Deze commissies deden hun best om zo veel mogelijk leden van de raad nuttig werk te laten doen, zoals huisbezoeken bij verschillende liefdadigheidsinstellingen. Een andere praktijk was het plaatsen van jonge vrouwen bij een jeugdinstuut, waar zij jonge Joodse kinderen kennis bijbrachten. Het betrof hier dus vooral maatschappelijk geëngageerd werk. Ook was er een commissie voor het Tehuis van Jonge Meisjes, speciaal gericht op het maatschappelijk werk voor jonge Joodse vrouwen, en een commissie voor Emigratie, waarvan niet meteen duidelijk wordt wat deze commissie precies deed.⁶⁹ Uit het jaarverslag van 1922 komt wel naar voren dat in de beginperiode veel hulp werd geboden aan migranten. De Joodse Vrouwenraad had regelmatig contact met buitenlandse zustervereniging, zoals de American Jewish Women Council, de Jüdische Frauenbund in Duitsland en een vergelijkbare organisatie in Letland. Dit ging verder dan contact: de zusterorganisaties richtten zich op internationale hulpbehoevende Joodse groepen en de Amsterdamse afdeling verleenden financiële steun om het werk van de zusterorganisaties te bespoedigen. De raad streefde ernaar nog meer deel te nemen in deze internationale zaken.⁷⁰ Aangezien uit de maandbladen niet duidelijk wordt welke taken de commissie voor Emigratie uitvoerde, blijft het giswerk. Gezien het feit dat de raad veel te maken had met migranten op doorreis, net als zijn zusterorganisaties, en het feit dat de raad voor deze personen meer wilde betekenen, is het aannemelijk dat de commissie voor Emigratie zich hier mee bezighield.

Het blad bestond de eerste maanden merendeels uit berichten van organisatorische aard. De afdeling was zoekende naar de juiste richting en vooral hoe zij dit praktisch konden uitvoeren:

“Bij het organiseren en voortstuwten van iedere vereniging doen zich momenten voor van intense vreugde aan den arbeid, die verricht en over het succes dat bereikt is, daarnaast evenwel oogenblikken waarin men zich zelf afvraagt: Hoe zullen we ooit op den duur tegen den stroom kunnen blijven oproeien, hoe ons redden zonder middelen, hoe ooit bereiken die breede scharen van nog onverschilligen, waaronder toch zonder twijfel zooveel elementen schuilen, die niet alleen zich konden aansluiten doch ook een daadwerkelijken steun konden zijn bij het weinige werk, dat in wording is en het zeer vele, dat nog gedaan moet worden.”⁷¹

⁶⁹ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad*, januari 1923, 2.

⁷⁰ *Ibidem*, februari 1923, 2.

⁷¹ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad*, maart 1923, 3.

De afdeling Amsterdam bevond zich in 1923 duidelijk in een opstartfase. Er was veel nagedacht over het realiseren van doelen, maar in de praktijk ging dat langzamer dan gehoopt. In 1923 telde de raad 440 leden, terwijl het hoofdbestuur had gerekend op 1500 lidmaatschappen. Het grotere aantal leden zou namelijk resulteren in hogere contributie-inkomsten, waarmee de vereniging meer werkzaamheden kon bekostigen. Aangezien omvang volgens het theoretische model gerelateerd is aan het behalen van de doelen was het achterblijvende ledenaantal voor de raad een vertraging in het proces om zijn doelen te realiseren.⁷² Na een conferentie die de leden dat jaar bijeenbracht concludeerde de raad dan ook dat meer samenwerking met bestaande Joodse maatschappelijk werkverenigingen nodig was om hun eigen doelen te kunnen realiseren. Met een groter draagvlak dan alleen het eigen zou meer bereikt kunnen worden.⁷³ Na het houden van de conferentie vond de Amsterdamse raad dat er genoeg ‘rust’ was om te bouwen aan de toekomst. Nu ze voet aan wal hadden gekregen binnen de Amsterdamse Joodse gemeenschap konden ze zich richten op het inhoudelijke werk en hulp bieden aan andere steden die een Joodse Vrouwenraad wilden oprichten, één van hun toekomstdoelen.⁷⁴

Afdeling 's-Gravenhage

Nog datzelfde jaar breidde de vrouwenraad uit. In november 1923 werd op initiatief van mevrouw Wijsenbeek-Franken, de oprichter en later president van de afdeling in Amsterdam, in Den Haag een Joodse Vrouwenraad in het leven geroepen.⁷⁵ Vanaf april 1925 gaf de Haagse afdeling een eigen maandblad uit.⁷⁶ Uit het jaarverslag van dit jaar komt naar voren dat die beginperiode een optimistische tijd was voor de afdeling 's-Gravenhage. Ondanks dat nog niet alles ging zoals gewenst, probeerden de leden nieuwe activiteiten van de grond te krijgen en heerste er binnen de organisatie een positieve sfeer:

“Ons eerste jaarverslag was, terecht, in optimistischen geest gesteld; in dit tweede jaar werd inderdaad ons vertrouwen in de toekomst van den Vrouwenraad niet beschaamd; veel is er ook nu, wat reden tot verheugenis geeft, al mogen wij ons dan ook niet ontveinzen, dat nog lang niet alles gaat, zooals wij het zouden wenschen. Met vreugde mogen wij constateeren, dat de Raad zich in zijn tweede levensjaar, zoodat dit verslag gaat over een tijdperk van ruim dertien maanden een plaats heeft veroverd in het

⁷² *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad*, maart 1923, 3.

⁷³ *Ibidem*, oktober 1923, 1.

⁷⁴ *Ibidem*, november 1923, 1.

⁷⁵ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage*, mei 1925, 1.

⁷⁶ *Maandblad van april afwezig*, maar op de eerste pagina van het *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage*, mei 1925 staat: Eerste jaargang, nummer 2. Dit laat zien dat mei het tweede nummer is, en de raad begon met een eigen maandblad in april 1925.

Joodsche leven dezer stad. Ondubbelzinnig heeft men ons meermalen, zoowel van Joodsche als van niet-Joodsche zijde, doen blijken, dat men ons werk waardeert en prijs stelt op samenwerking met ons. Als een feit van beteekenis in het afgelopen jaar kunnen wij hier vermelden, dat wij de Koninklijke goedkeuring op onze statuten aanvroegen en verkregen, zoodat de Vrouwenraad nu rechtspersoonlijkheid bezit.”⁷⁷

Net als de afdeling in Amsterdam moest de nieuwe raad eerst haar best doen om een plek te veroveren binnen de Joodse gemeenschap van de stad. Zodoende was de Haagse afdeling daar in die eerste periode veel mee bezig en, zo blijkt uit bovenstaande bericht, kregen zij waardering voor hun werk zowel vanuit Joodse- als niet-Joodse kringen. Dat de afdeling voet aan de grond kreeg, bleek ook uit het feit dat hun statuten koninklijk werden goedgekeurd. In die statuten staan de doelen die de afdeling in 's-Gravenhage zich stelde:

“De vereeniging stelt zich ten doel het opwekken en bevorderen van het solidariteitsgevoel bij de Joodsche vrouwen en het organiseren en bevorderen van Joodsch maatschappelijk werk in den ruimsten zin des woords. Zij tracht dit doel te bereiken langs wettigen weg, en wel door de volgende middelen:

- a. het winnen van individuele krachten voor dit werk;
- b. nauwe samenwerking met bestaande vereenigingen met hetzelfde of verwante doel;
- c. het nemen van initiatief, waar dit noodig is;
- d. het voeren van propaganda;
- e. het organiseren van cursussen tot opleiding van haar, die het Joodsch maatschappelijk werk zullen verrichten;
- f. het houden van vergaderingen ter bespreking van de belangen der vereeniging;
- g. alle andere wettelijke middelen, die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn.”⁷⁸

Uit deze doelen komt naar voren dat vooral het maatschappelijk werk een centrale rol speelde in de idealen van de Haagse Joodse Vrouwenraad. Niet alleen op papier maar ook in praktijk nam het maatschappelijke werk een grote plek in. Het hoofdbestuur stuurde in de winter van 1925-1926 een bijlage rond met daarin het programma van werkzaamheden, waaruit blijkt dat een groot deel van de activiteiten bestond uit het houden van lezingen en cursussen over maatschappelijk werk. Niet al deze cursussen en lezingen hadden een maatschappelijke insteek. Anna Polak, voorzitter van het Bureau van Vrouwenarbeid, hield bijvoorbeeld een lezing over beroepskeuze. Bijna alle werkzaamheden van de Haagse afdeling waren specifiek gericht op vrouwen. Zo organiseerde de raad een kookcursus, een Rode Kuiscursus en een lezing over het opvoeden van Joodse kinderen. De raad deed zijn best om

⁷⁷ Jaarverslag van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage over het tijdvak 24 Nov. 1924 tot 1 Jan. 1926.

⁷⁸ Bijlage no. 12 van het Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad: Statuten van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage.

leden te betrekken in deze activiteiten. Om voor ieder wat wils te bieden, organiseerde de raad vijf kleine clubs, een soort studiegroepen, die specifiek met één onderwerp aan de slag gingen. Zo bestonden er groepjes voor Bijbelstudie, opvoeding en de studie van moderne Joodse literatuur.⁷⁹

Maar na een optimistische periode kreeg de afdeling te maken met tegenslagen. De afdeling kampte met passieve leden – in ieder geval, zo ervoeren de redactie- en bestuursleden dit. In meerdere berichten slaan ze een teleurgestelde toon aan over de toewijding van de leden, in de hoop zo de Haagse leden te activeren. Een voorbeeld hiervan is een kort artikel in het juni-nummer van 1926 onder de kop ‘ontmoedigend’: “Wordt ons Maanblad gelezen? Zoo ja, waarom laat men ons dan te vergeefs op onze oproepen op antwoord wachten?” De afdeling wilde graag een cursus aanbieden onder leiding van Carolina Eitje, een van de plannen die ook in het programma van werkzaamheden naar voren kwam. In juni 1926 deed het blad een oproep: “Ofschoon wij weten, dat er belangstelling is voor eventueele lezingen van Mej. Eitje, geeft niemand zich op voor deze cursus”.⁸⁰ De maanden daarop verscheen in ieder nummer een oproep aan de leden om zich alsnog op te geven voor een geschiedenis-cursus. In september deed de redactie een ‘laatste’ oproep: “Tot nu toe hebben zich slechts een tiental dames opgegeven (...) Dit aantal is veel en veel te klein. Bij zulk een geringe deelname kan de cursus **beslist niet doorgaan**.”⁸¹ De dames van de redactie gaven toch nog steeds niet op, en een maand later, in oktober, volgde nogmaals een ‘laatste’ oproep, ditmaal geen korte mededeling maar een artikel van groter formaat. De redactie vroeg hierin de leden nogmaals om aan te geven waarom er zo weinig animo voor de cursus was: “Steeds bereiken ons klachten dat wij te weinig bieden op het gebied van Joodsche cultuur, maar komen wij met iets goeds, dan ontbreekt het ten eenenmale aan medewerking van onze leden. Het woord is thans aan onze leden: **Moet deze cursus doorgaan?**”⁸² Het gesteggel rondom de geschiedenis-cursus laat een splitsing zien tussen de organisatie van de raad en zijn leden. Het bestuur wilde graag een cursus aanbieden, zeker nadat het van leden had gehoord dat die meer activiteit wilden met betrekking tot de Joodse cultuur. Maar die sloeg niet aan, zoveel is duidelijk. Uiteindelijk kwam in november het beslissende antwoord vanuit de raad: de cursus van Eitje kon geen doorgang vinden vanwege te weinig aanmeldingen.⁸³

Afdeling Rotterdam

In november 1926 kreeg Rotterdam ook een eigen maandblad. Sinds de oprichting in oktober 1923 tot en met november 1926 kreeg de afdeling Rotterdam in het maandblad van Amsterdam een plek om berichten over lokaal werk te plaatsen, totdat het Amsterdamse blad geen ruimte meer had om dit

⁷⁹ Programma van werkzaamheden van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage winter 1925-1926.

⁸⁰ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage*, juni 1926, 1.

⁸¹ *Ibidem*, september 1926, 1.

⁸² *Ibidem*, oktober 1926, 1-2.

⁸³ *Ibidem*, november 1926, 1.

maandelijks te doen en Rotterdam een afzonderlijk blad ging uitgeven. Dit kostte meer geld dan wat afdeling Rotterdam zelfstandig kon opbrengen. Onder het mom ‘samenwerking en eendracht’ kregen de afdelingen Amsterdam, Arnhem, ’s-Gravenhage en Rotterdam elk een eigen blad, maar om de kosten te drukken verschenen deze in één bundel van dezelfde uitgever in Amsterdam, Joachimsthal. Mevrouw M. Schönberg van de Rotterdamse redactie schreef in de eerste editie:

“In ons Maandblad vinden de lezers in de eerste plaats, wat in de afgelopen maand belangrijks gebeurd is in den Rotterdamschen Joodschen Vrouwenraad of wat in de komende maand plaats zal vinden. Daarnaast hopen wij sociale en litteraire onderwerpen te bespreken en zullen wij, indien mogelijk, een kinderrubriek openen.”⁸⁴

Het nieuwe maandblad was dus in de eerste plaats een voortzetting van hetzelfde soort berichten dat voorheen verscheen in het Amsterdamse blad, namelijk het plaatselijke werk en de agenda. De plannen waren om sociale en literaire onderwerpen toe te voegen en om dat voor elkaar te krijgen kregen ze hulp geboden uit Amsterdam. De leiding van het Zwaluwnest in Amsterdam kwam een lezing geven in de havenstad over haar werkzaamheden. De bijeenkomst was georganiseerd in samenwerking met andere verenigingen die zich ook om het lot bekommerde van Joodse jeugd, Mikweih Jisroel en de Vereeniging ter Bescherming van Joodsche Meisjes. Uit het verslag van de lezing komt naar voren dat het bestuurslid van een van de twee verenigingen, Mikweih Jisroel, een scherpe opmerking plaatste over de overlapping tussen zijn vereniging en het werk van het Zwaluwnest. Hij gaf een sneer over het overlappende werk van de twee verenigingen, en zei dat het werk van het Zwaluwnest overbodig was naast het werk van zijn eigen vereniging. Een antwoord daarop volgde: “De inleidster antwoordde hierop, dat de Zwaluwnesten daar beginnen, waar vereenigingen als M.J. ophouden n.l. bij kinderen boven den leerplichtigen leeftijd.” De Rotterdamse raad zag dit dus anders, en benoemde dat ook jonge Joodse vrouwen die officieel niet meer naar school hoefden, hier begeleiding konden krijgen.⁸⁵

De afdeling Rotterdam was hoe dan ook een organisatie die veel in contact trad met soortgelijke verenigingen, waarvan de doelen en werkzaamheden onderling niet altijd veel verschilden. Zo hield de Rotterdamse raad een vergadering met al eerder genoemde Vereeniging ter Bescherming voor Joodsche Meisjes, de afdeling Rotterdam van de Joodsche Vrouwenvereeniging tot hulp aan Emigranten, het damescomité van de vereniging Montefiore en de secretaris van Association for the Protection of Jewish Girls and Women, vanuit Londen.⁸⁶ De verschillende comités en organisaties opereerden samen met hetzelfde doel. De afgevaardigden van elke organisatie wilden

⁸⁴ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Rotterdam*, november 1926, 1.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Vereeniging Montefiore was een Joodse vereniging in Rotterdam die hulp aan passerende migranten bood.

samenwerking tussen elkaar versterken om vooral Joodse vrouwelijke migranten hulp te kunnen bieden.⁸⁷

Ondanks de beperkte ruimte die het blad bood, ongeveer vier pagina's per maand, wist de Rotterdamse afdeling een van haar doelen waar te maken. Naast mededelingen en agenda's over het plaatselijke werk wist ze ook ruimte te maken voor sociale en literaire onderwerpen. Zo publiceerde ze een groot stuk over 'de opvoeding van de Joodsche vrouw in de Middeleeuwen', en werden er boeken besproken 'die het waard waren om te lezen'.⁸⁸

Afdeling Arnhem

Zoals beschreven in het tweede hoofdstuk verenigden de verschillende afdelingen zich in het jaar 1929, eerst met een gezamenlijk blad en enkele maanden later ook inhoudelijk en bestuurlijk. In de periode voor de fusie hielpen de afdelingen elkaar al om maandbladen uit te geven. In het blad van de afdeling Arnhem wordt beschreven hoe deze samenwerking tot stand kwam en wat de vier afdelingen wilden bereiken. Daaruit blijkt dat elke afdeling een zelfstandige positie innam, tenzij er op nationaal Joods vlak iets belangrijks gebeurde. Dan werkten de afdelingen samen:

“Het voorstel, uitgaande van Rotterdam en Den Haag, om met de andere Joodsche Vrouwenraden gecombineerd een maandblad uit te geven, vond bij allen bijval. Een gecombineerd blad is dit echter niet: het zijn vier maandbladen in één band. Elke redactie is zelfstandig, houdt geen voeling met de andere redacties. Gebeurt er iets belangrijks in de Joodsche wereld, dan zullen vier zich haasten er over te schrijven, en dat zal het lezen nu juist niet zoo aangenaam maken; anderzijds heeft het 't voordeel, dat alle leden der verschillende raden weten wat er in de andere plaatsen gedaan wordt, en men een overzicht krijgt van het werk in het algemeen.”⁸⁹

Het Arnhemse blad was erop gericht de lezers op de hoogte te stellen van het werk van de lokale raad, wel beseffende dat de kleine Joodse gemeente Arnhem niet elke maand veel nieuws kon opleveren. Daarom wilden ze ook schrijven over de nationale Joodse gemeenschap en de verschillende richtingen binnen de Joodse religie.⁹⁰ De eerste periode verliep voor de Arnhemse afdeling positief, de sfeer was 'hooggestemd'. Het ledental nam toe en de vrouwen konden werkzaamheden uitvoeren waarin hun bemiddeling gevraagd werd door mensen uit de Joodse gemeenschap. Maar evenals in Den Haag was ook het optimisme in Arnhem van korte duur, blijkt uit een in maart 1927 verschenen artikel:

⁸⁷ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Rotterdam*, november 1926, 4.

⁸⁸ *Ibidem*, november 1926, 1-4; december 1926, 1-4.

⁸⁹ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Arnhem*, januari 1927, 1.

⁹⁰ *Ibidem*, januari 1927, 1-2.

“Van het afgelopen jaar kan dat niet gezegd worden. Moeten wij het als een gunstig verschijnsel beschouwen, dat zoo weinigen zich om raad en bemiddeling tot ons wendden? Was er geen moreele hulp en steun noodig, of ging men ons voorbij? Door overlijden verloren wij leden. Wel traden nieuwe leden toe, zoodat het aantal stationair bleef, maar we moeten niet op één hoogte blijven, doch vooruitgaan. Elke Joodsche vrouw in de gemeente behoort zich bij den Joodschen Vrouwenraad aan te sluiten. De contributie mag en behoeft geen beletsel te zijn, zoo men zich slechts tot ons wendt.”⁹¹

Naast dat de raad qua omvang niet verder groeide, bleek er ook geen behoefte aan hulp, waardoor de vrouwen weinig tot geen werkzaamheden om handen hadden. De Arnhemse Joodse vrouwen trachtten zo veel mogelijk vrouwen uit de omgeving in Gelderland samen te krijgen om meer Joodse vrouwenraden te kunnen beginnen. Maar waar de afdeling voorheen optimistisch ingesteld was stuitte ze destijds op passiviteit van de Joodse vrouwen uit de omgeving. De teleurstelling was merkbaar en de vrouwen lieten hun verwijten horen in het blad:

“Onze pogingen stuiten af op laksheid en vooral op de sedert onheugelijke tijden gevestigde meening, dat men met geld geven zijn plicht voldoende vervuld. Alsof moreele hulp, waarbij men zichzelf geeft en de menschen tracht op te heffen, niet veel betere hulp is. Men moet zoo veel mogelijk de menschen zich zelf laten helpen, ze daarbij steunen, en slechts als begin, om ze op weg te helpen, geldelijken steun verleen. Het ontvangen van aalmoezen demoraliseert, het bewustzijn zich zelf te kunnen helpen verheft den mensch in eigen en anderen oogen.”⁹²

Hun grootste klacht was dat vrouwen in de omgeving niet bereid waren om hulpbehoevenden te helpen in praktijk. Geld geven werd afdoende gevonden, terwijl de vrouwen van de Arnhemse raad juist benadrukten dat alleen financiële giften mensen in nood juist niet zouden helpen. Ondanks interne moeite om activiteiten van de grond te krijgen, bleef ambitie vooropstaan. Ze keken als voorbeeld naar de afdeling in Amsterdam, die volgens de Arnhemse Joodse vrouwen nuttig werk verrichtte. De raad in Arnhem beseftte wel dat de aard van het werk anders lag dan in grote steden, waar meer behoefte aan steun bestond dan in de kleinere gemeenten. Bewust van deze verschillen, maar toch ambitieus om maatschappelijk werk te verrichten, riepen de vrouwen op tot het volgende ‘nieuwe’ werk:

“De woning, haar ligging en haar inrichting. Hoe kan een kind gezond en blij opgroeien in een krotterig huisje, in een smalle straat, waar geen zonnestraaltje komt en de lucht bedorven is? Hoe kan de vader na zijn arbeid met vreugde binnentreden in een woning, waar niet de gezelligheid hem tot zitten noodt? Hoe kan een Moeder daar met blijdschap haar steeds wederkerende werk verrichten? En zij allen, wat bindt hen aan dat huis? En zoo niet, wat blijft er dan over van het gezinsleven, van den

⁹¹ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Arnhem*, maart 1927, 1.

⁹² *Ibidem*.

huiselijk haard, het huiselijk geluk, en van de gelegenheid, den vrijen tijd goed te besteden? Ziethier een nieuw terrein voor u, zóó groot en zóó mooi en in zijn wezen zoo uiterst belangrijk voor het heden en voor de toekomst, dat zij Uwe grootste belangstelling waardig is.”⁹³

Volgens de vrouwen lag hier een nieuw terrein van maatschappelijk werk dat juist verricht kon worden in kleinere steden. Het idee was om de woongelegenheden van de Joodse medemensen in Arnhem te verbeteren om ervoor te zorgen dat mensen weer graag in huis wilde zijn Een ‘gezond huis zou leiden tot meer interesse in de gemeenschap en daarmee hun plek in de samenleving meer duiding geven. Om dit doel te bereiken was onderling overleg nodig tussen autoriteiten en woningbouwverenigingen. De raad had als plan om voorlichting en advies te geven over de bouw en inrichting van woningen.⁹⁴ Het maatschappelijk werk van de Joodse Vrouwenraad in Arnhem valt onder te verdelen in drie groepen. Behalve de bovengenoemde steun die de raad aan Joodse gezinnen bood., richtte haar werk zich ook specifiek op kinderen. Zo was er het Joodse ‘ons Huis’, waarin Joodse kinderen educatief en creatief werden beziggehouden. De derde groep waaraan steun en hulp werd verleend was de groep Oost-Europese Joden die tijdelijk in Nederland verbleven. Binnen die groep ging er ook weer aparte hulp uit naar behoeftige kinderen.⁹⁵

Naast maatschappelijk werk richtte de Arnhemse raad zich ook op kennis, en dan met name Joodse kennis. In het jaar 1926 werd er het meeste geld uitgegeven aan lezingen, onder meer over Bijbelse geschiedenis of persoonlijke verhalen. De raad trachtte goede, belezen sprekers te vinden om deze lezingen te houden, bijvoorbeeld opperrabbijnen. De lezingen werden soms gehouden in samenwerking met andere verenigingen, zoals in oktober 1927, toen de raad samen met de Vereniging voor Huisvrouwen, de Vereniging voor Staatsburgeressen en de Vereniging Oost en West een drietal lezingen organiseerde.⁹⁶

Verenigen van de afdelingen

Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, blijkt uit de literatuur dat inhoudelijke meningsverschillen de reden waren voor een trage totstandkoming van één nationale Nederlandse Joodse vrouwenraad. Praktisch gezien werkten de verschillende afdelingen al vanaf het begin samen, sinds ze maandbladen uitgaven onder één uitgever. Maar de redacties benadrukten sterk dat ze zelfstandig te werk gingen. Deze zelfstandigheid werkte sterk door op de achtergrond bij de inhoudelijke fusiepogingen.⁹⁷ In samenwerking kregen de raden wel het een en ander voor elkaar. In 1927 bijvoorbeeld, kwam het initiatief van een Joodsche Vacantiehuis van de grond. In het vakantiehuis waren plekken voor diverse

⁹³ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Arnhem*, april 1927, 2.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, mei 1927, 1; juli 1927, 1.

⁹⁶ *Ibidem*, april 1927, 2; augustus 1927, 1; oktober 1927, 1.

⁹⁷ *Ibidem*, januari 1927, 1.

leden van Joodse vrouwenraden, bedoeld voor Joodse vrouwen die een dienstbetrekking hadden “en die zelf niet de middelen hebben, een verblijf gedurende hun vacantie, *geheel* te bekostigen.”⁹⁸ Daarnaast werd er veel tijd en energie gestopt in de grootste inspanning van de zelfstandige raden, een fusie tot één Nederlandse Joodse Vrouwenraad. Al vanaf het begin van de oprichting van de niet-Amsterdamse afdelingen begonnen de onderhandelingen tussen de verschillende raden, maar bleek dat inhoudelijk geen vereniging mogelijk was op korte termijn. Er zou geen wederzijds vertrouwen zijn tussen de afdelingen, ook al was het wel in het belang van alle afdelingen dat er een fusie tot stand kwam:

“Dat de Ned. J.V.R. er nog niet is, komt geenszins omdat wij of enige andere plaatselijke J.V.R. de oprichting daarvan niet van belang vonden, maar doordat de verschillende plaatselijke raden het tot nu toe niet eens konden worden over de vorm, waarin die Ned. J.V.R. georganiseerd moest worden en bij de gevoerde onderhandelingen helaas bleek, dat er allerminst die geest van eensgezindheid en wederzijds vertrouwen heerste, die nodig was om tot de oprichting van een Ned. J.V.R. te kunnen geraken.”⁹⁹

Ondanks ‘praktische’ totstandkoming van samenwerking door middel van uitgever Joachimsthal, hielden andere redenen een volledige fusie tussen de afdelingen tegen. Ze werden het bijvoorbeeld niet eens over het dagelijks bestuur, oftewel, wie de leiding op zich zou nemen en waar het hoofdkantoor van de raad moest komen. Een voorbeeld van een geschil tussen afdelingen wordt duidelijk uit een inzending aan *Ha’Ischa* in mei 1929 door een lid van de Haagse afdeling, mevrouw B. Loeb-Levenbach. Uit haar inzending blijkt dat het in dit geval niet ging over een groot inhoudelijk struikelpunt, maar het laat daardoor des te meer zien hoe gevoelig de verhoudingen tussen de afdelingen waren: “Het is mij in de laatste tijd herhaaldelijk gebleken, dat er, vooral buiten den Haag, nog altijd misverstand bestaat omtrent onze jeugdclub.”¹⁰⁰ Men zou de Haagse club verwarren met een jeugdbond en soms zelf een jeugdbeweging, terwijl de Haagsche Joodsche Jeugdclub (HJJ) een kleine club was, gericht op lokale ideeën en behoeftes. Die ideeën en behoeftes bestonden uit het samenkomen van jongeren om gezellige dingen te ondernemen, maar ook om kennis te leren over het Jodendom. Loeb-Levenbach benadrukte de neutraliteit van de jeugdclub. Met een ‘sterk-Joods programma’ zouden jongeren niet gelokt worden en daarom koos de Haagse raad, volgens Loeb-Levenbach, voor een vrije aanpak voor hun jeugdclub. Uit het verhaal komt naar voren dat Joodse groepen elders kritiek hadden op die vrijheid van de jeugdclub. De HJJ benadrukte volgens de klagers niet op een ernstige manier de Joodse waarden, terwijl dit naar hun mening wel gewenst was. Loeb-Levenbach hoopte met het volgende bericht een einde te maken aan de discussie:

⁹⁸ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Arnhem*, mei 1927, 1.

⁹⁹ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage*, mei 1925.

¹⁰⁰ *Ha’Ischa*, mei 1929, 15.

“In elk geval blijkt uit het voorgaande, naar mijn mening, voldoende, dat, hoezeer men ook van mening mag verschillen over de waarde van de H.J.J., een dergelijke neutrale club volkomen ligt in de lijn van een neutrale J.V.R. en dat er geen reden is, om in onze H.J.J. een principieel geschilpunt te zien en een beletsel om te komen tot oprichting van een Nederlandse JVR.”¹⁰¹

Uit haar bericht valt op te maken dat de kwestie rondom de jeugdclub voor andere afdelingen een reden was om niet tot een eenwording van afdelingen te komen. Ondanks dat Loeb-Levenbach had gehoopt met haar bericht het geschil op te lossen, blijkt uit het nummer dat volgde dat de kous nog niet af was:

“Van een bevriende zijde werd mij gewezen op een passage in de slotlinea van mijn artikel in het Mei-nummer van *Ha’Ischa*, die aanleiding zou kunnen geven tot een door mij niet gewenste interpretatie. Het lag n.l. niet in mijn bedoeling *in het algemeen* principieel de verhouding vast te leggen tussen neutrale jeugdclubs en onze Vrouwenraden; slechts wilde ik aantonen hoe het zuiver praktische en plaatselijke werk van onze Haagse club geworden en door ons o.i. terecht aanvaard is.”¹⁰²

De zelfstandigheid van de afdelingen kwam in dit geschil duidelijk naar voren. De vrouwen voelden zich nog niet erg verbonden met het idee zich nationaal te organiseren, maakten zich drukker om lokale initiatieven en vooral de verschillen tussen lokale activiteiten. Een ander voorbeeld waarin die spanning binnen de raad duidelijk naar voren komt is het ‘conflict bij de Zwaluwnesten’. Betsy Polak, actief lid van de Joodse Vrouwenraad en leidster van het Zwaluwnest in Amsterdam, uitte haar kritiek openlijk in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* naar aanleiding van een verslag van de Joodse Vrouwenraad in hetzelfde blad.¹⁰³ Dit voorbeeld getuigt niet specifiek van de spanningen tussen twee afdelingen als wel van persoonlijke spanningen, Betsy Polak en het bestuur van afdeling Amsterdam. Dit was een reactie van Wijsenbeek-Franken, namens het bestuur, op het ingezonden stuk van Betsy Polak.

“Allereerst blijkt er verschil van meening te bestaan omtrent de betekenis van het woord ‘concessie’. Wanneer het bestuur bereid werd gevonden Mej. P. een plaats in zijn midden te geven, dan was dit een ‘concessie’, omdat het bestuur niet overtuigd was, dat de hoofdleidster *stemgerechtigd* bestuurslid zijn moest in het belang van het werk. Het bestuur was van mening, dat dit belang beter werd gediend door een *adviseerend* bestuurslidmaatschap. Dat het bestuur desalniettemin Mej. Polak als stemgerechtigd bestuurslid wilde opnemen was dus ... een concessie om den vrede te herstellen (...). Verder beklagt Mej. Polak zich erover dat het bestuur niet bereid bleek, inlichtingen in te winnen bij vooraanstaande

¹⁰¹ *Ha’Ischa*, mei 1929, 15.

¹⁰² *Ha’Ischa*, juni 1929, 14.

¹⁰³ S. Heimans, *Josepha Mendels*, 61.

personen in het jeugdwerk ten aanzien van haar beide eischen: de bestuursplaats en de vrijheid om geheel zelfstandig en zonder overleg leidsters aan te nemen.”¹⁰⁴

Het geschil tussen Polak en het bestuur ging vooral om macht. Polak had twee eisen gesteld: ze wilde meer macht toe-eigenen in de algemene besluiten van de Joodse Vrouwenraad en meer macht krijgen in de besluitvorming binnen het Zwaluwnest. Uit de reactie van het bestuur blijkt dat het vooral probeerden de ‘goede vrede te bewaren’, ondanks dat ze eigenlijk boos waren dat Polak deze kritiek zo openlijk uitte. Volgens het bestuur kwam dit openbare conflict de fusie absoluut niet ten goede. Ze sluiten hun ingezonden stuk dan ook af met de volgende woorden: “Wij hebben hiermede ons laatste woord gepubliceerd over het conflict van Mej. Polak met het bestuur van de vereen. ; de Zwaluwnesten’. Wij meenen *niemand* en niet een dienst te bewijzen door nog verder te polemiseren.”¹⁰⁵

In verdere maandbladen werd niet veel over de fusie gesproken. Zoals in het vorige hoofdstuk al is opgemerkt speelde een groot deel van de inhoudelijke onderhandelingen zich achter de schermen af. Toch lukte het de vrouwen uiteindelijk, na een lange periode van gesprekken en compromissen, om in 1929 een grote stap te zetten: een gezamenlijk maandblad onder de naam *Ha'Ischa*. Vervolgens duurde het nog enkele maanden om ook inhoudelijk de grote stap te maken tot één Joodse Vrouwenraad in Nederland, met als belangrijke voorwaarde dat de afdelingen en hun plaatselijke werkzaamheden behouden bleven.

Optimisme en opbouw

Alles leek voor de wind te gaan voor de nieuwe afdelingen van de Joodse Vrouwenraad; groeiende ledenaantallen, nuttig werk dat verricht kon worden, actieve deelname van Joodse vrouwen en bakken met ideeën voor de toekomst. Hoewel optimisme de periode 1923-1929 kenmerkte, kampten de afdelingen ook met hun eigen tegenslagen en moest er nog veel opgebouwd worden. Omdat de eenwording van de afdelingen lang op zich liet wachten, moesten de afdelingen het wat betreft werk, geld en ledenaantal zelf zien te rooien. De totstandkoming van een gezamenlijke uitgever was een stap die de afdelingen enigszins dichterbij elkaar bracht, maar toch liepen ze tegen problemen aan. Teleurgestelde berichten vanuit de besturen en de redacties namen toe. Het werd duidelijk dat de optimistisch opgestelde doelen pas behaald konden worden wanneer samenwerking zou toenemen en draagvlak groter zou worden.

Dat was niet makkelijk, want de afdelingen kregen ook kritiek, zoals de casus in Rotterdam liet zien. In Rotterdam werd het initiatief om Zwaluwnesten op te zetten bekritiseerd vanuit Joodse hoek. In 1926 werd in Den Haag hetzelfde initiatief wederom met scepsis ontvangen, alleen ditmaal

¹⁰⁴ ‘Het conflict bij de Zwaluwnesten’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 01-06-1928.

¹⁰⁵ ‘Het conflict bij de Zwaluwnesten’, 01-06-1928.

ook vanuit niet-Joodse hoek. De raad hield een persconferentie voor een groot publiek. In het blad *Het Vaderland*, een liberaal Haags dagblad, is een verslag van de gehouden persconferentie opgenomen. De persconferentie was volgens de vrouwen bedoeld om belangstelling te wekken voor Zwaluwnesten in de stad, maar uit het artikel blijkt dat ze vooral een inhoudelijke uitleg gaven over het initiatief. Blijkbaar was er behoefte aan deze informatie buiten de Joodse kringen.¹⁰⁶ Concurrentie was zeker aanwezig, omdat er veel andere Joodse organisaties bestonden die zich bezig hielden met verschillende activiteiten van maatschappelijk werk. De raad moest zich in deze periode verdedigen om niet uit de markt gedrukt te worden door concurrentie. Alle afdelingen waren in hun eerste jaar dus vooral bezig om praktisch zaken op orde te stellen. Ze moesten eerst geaccepteerd worden als nieuwe organisatie binnen de eigen Joodse gemeenschap in de stad. Daar begon hun missie om draagvlak te vinden, want zonder de juiste omvang van de organisatie konden ze hun doelen niet bereiken. De afdelingen konden weinig voor elkaar krijgen zonder samenwerking en hulp van anderen. Toen dat draagvlak door middel van samenwerking groter werd, verschoof de aandacht van de raden meer richting Joodse kennis, literatuur en cultuur. De stukken in de maandbladen kregen een groter sociaal en literair karakter. Ook bevatte *Ha'Ischa* - net als destijds de afdelingsbladen - artikelen die specifiek gericht waren op vrouwen, bijvoorbeeld over het bezoeken brengen aan kraamvrouwen of over de Joodse opvoeding van kinderen.¹⁰⁷ In *Ha'Ischa* ging het verder regelmatig over de Joodse jeugd, scholen en vrijetijdsbesteding.¹⁰⁸ Tot slot publiceerden de eerste nummers van *Ha'Ischa* regelmatig recepten, toch een duidelijke aanwijzing dat het blad op de vrouwelijke taak in het huishouden was gericht.¹⁰⁹ De focus van de afdelingen lag desalniettemin vooral op lokaal werk en veel minder vaak ging de aandacht uit naar nationale activiteiten. Buitenlands nieuws werd nog niet vaak besproken, daar was waarschijnlijk weinig ruimte voor, maar lag ook niet in de lijn van interesse op dat moment. Die interesse in politiek, maar ook in cultuur en filosofie, veranderde toen de afdelingen fuseerden in 1929.

¹⁰⁶ 'Zwaluwnesten', *Het Vaderland: staat-en letterkundig nieuwsblad*, 23-12-1926.

¹⁰⁷ *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage*, augustus 1925, 2.; *Ibidem*, november 1925, 3. *Ibidem*, januari 1926, 3.

¹⁰⁸ *Ha'Ischa*, januari 1929, 4.; *Ha'Ischa*, februari 1929, 14.; *Ha'Ischa*, april 1929, 10.; *Ha'Ischa*, mei 1929, 8-9, 15.

¹⁰⁹ *Ha'Ischa*, maart 1929, 16.; *Ha'Ischa*, april 1929, 17.

Hoofdstuk 4: Volwassen vereniging, nieuwe kritiek– 1929-1933

Na de eenwording brak een nieuwe periode aan voor de Joodse Vrouwenraad. In dit hoofdstuk staat het tijdvak oktober 1929 tot januari 1933 centraal, toen de organisatie als één nationale Joodse Vrouwenraad volwassen begon te worden.¹¹⁰ Lukte het de afdelingen om hun verschillende doelen te verenigen in één raad? Plaatselijk werk bleef voortbestaan en daarover bleef het verenigingsblad informeren, maar het draagvlak van de organisatie was groter geworden en daarmee ook de kansen om meer onderwerpen aan bod te laten komen. Het vorige hoofdstuk beschreef een trend waarin de inhoud van de verenigingsbladen steeds meer een sociaal en literair karakter kregen, met artikelen die de Joodse cultuur, kennis en literatuur behandelden. De aanzet die de afdelingen daartoe hadden gegeven werd doorgezet door de gefuseerde raad in Nederland. De maandbladen werden groter en dat gold ook voor de artikelen. Dit hoofdstuk behandelt de periode vanaf de fusie tot het begin van 1933, waarin de vrouwen van de afdelingen toenadering tot elkaar zochten en hun best deden een positie te verwerven als onafhankelijke organisatie. Dat ging niet zonder slag of stoot; de raad werd continu aangesproken op zijn neutrale positie, die volgens anderen niet langer neutraal was sinds de raad meer nadruk legde op zionistische standpunten. Het was voor de Joodse Vrouwenraad in Nederland een periode van toenadering en positionering.

Kritiek op neutrale positie

“Maandag 11 November zal de oprichting van den Nederlandschen Joodschen Vrouwenraad een werkelijkheid worden, een lang verbreide werkelijkheid. Vanaf deze dag zullen ook de Nederlandsche Joodsche vrouwen een waardige plaats innemen in de Joodsche vrouwenbeweging en georganiseerd in een landelijken bond, deel uit kunnen maken van den Wereldbond van Joodsche Vrouwen. Het is nauwelijks tien maanden geleden, sinds de redactie van Ha’Ischa bij haar intrede den wensch uitsprak dat weldra uit de vier bestaande plaatselijke Raden één landelijke zou groeien, en dat uit de aaneenschakelijk der verschillende landelijke organisaties een Wereldbond van Joodsche Vrouwen zou geboren worden. Reeds in korten tijd mocht deze wensch in vervulling gaan.”¹¹¹

Het was de vrouwen gelukt om zich te verenigen onder één gemeenschappelijke raad. Toch benadrukten ze dat dit jaren van ‘moeizaam werken heeft gekost’. Volgens Adolphine Schwimmer-Vigevano, de schrijfster van de hieronder geciteerde passage, heeft hun gemeenschappelijke doel de doorslag gegeven:

¹¹⁰ *Ha’Ischa*, december 1929, 1.

¹¹¹ *Ha’Ischa*, oktober 1929, 1-2.

“(…) het Joodsche bewustzijn en solidariteitsbesef tot voldoende rijpheid gekomen zijn, om deze landelijke aaneensluiting mogelijk te maken. Het is de niet te onderschatten prestatie der plaatselijke Raden geweest de mogelijkheden geschapen te hebben, waarop thans – na zeven jaar – een landelijke Raad kan worden opgebouwd. Zij hebben den weg gebaad en hebben door het opwekken van cultureele en sociale belangstelling voor de problemen en de nooden van het Joodsche volk, vele vrouwen *bereid* gemaakt, haar taak tegenover de Joodsche gemeenschap te vervullen.”¹¹²

Schwimmer-Vigeveno wees hierbij op de morele taak die de Joodse gemeenschap volgens haar moest opbrengen. Dat bewustzijn was volgens haar eerder nog niet ‘rijp’, oftewel gereed geweest. Behalve een ‘rijping’ van het bewustzijn speelde meer factoren mee bij de totstandkoming van de fusie, al zijn die vooral praktisch. Om inhoudelijk meer te weten te komen is het verslag van de stichtingsvergadering nuttig om te gebruiken. Eén belangrijk praktisch punt om wel te benoemen is de organisatorische verandering van afdelingsbesturen naar een gedeeld hoofdbestuur. Hierin zaten afgevaardigden van elke afdeling. De voorzitter werd Caroline Wijsenbeek-Franken, die al sinds de komst van de Amerikaanse vrouwen, en daarmee de eerste aanzet tot een Nederlandse variant, betrokken was bij de Joodse Vrouwenraad in Nederland. In de stichtingsvergadering van november 1929 nam zij dan ook het woord. Haar toespraak getuigde weinig van de politieke neutraliteit die de raad ten tijde van zijn oprichting had verkondigd:

“Maar bovendien is er het gestadig voortschrijdend assimilatieproces, dat niet in één en zelfs niet in twee geslachten leiden moge tot de breuk van het Jodendom, maar dat niet slechts onze volkskracht breekt, doch tevens onze persoonlijkheid door bewust overnemen van wat ons diepste wezen vreemd is, ontwricht en stuurloos maakt. De schoone schijn der assimilatie, die ons, indien wij slechts onzen eigen aard, onze eigen cultuur en onze eigen levenswijze wilden opgeven, de algeheele gelijkstelling met de niet-Joodsche heerschende naties om ons heen voorspiegelde, is thans verdwenen voor wie den moed bezit de werkelijkheid onder de oogen te zien. Of ontrouw aan het Jodendom, óf een bewust terugkeeren is het onontkoombare alternatief in onze dagen. De Zionistische beweging, de religieuze herleving, en de invloed en gevolgen van den Wereldoorlog hebben de kentering gebracht: de inkeer tot ons zelf, het hennieuwde bewustzijn der Joodsche eenheid, die verbroken scheen en krachtig genoeg nog bleek voor de herleving van onze dagen.”¹¹³

Deze overduidelijke zionistische toespraak klinkt volstrekt anders dan de neutraliteit die de raad benadrukte in zijn welkomstbericht in januari 1923. Wijsenbeek-Franken legt in haar toespraak de nadruk op het Jodendom als reden voor vrouwen om te organiseren. Die gemeenschappelijke afstamming van één groep bracht haar bij de uitspraken uit het citaat hierboven. Assimilatie vormde volgens Wijsenbeek-Franken een bedreiging voor deze Joodse eenheid, die de gemeenschap moest

¹¹² *Ha'Ischa*, oktober 1929, 1-2.

¹¹³ *Ha'Ischa*, november 1929, 3-6.

bewaren door terug bij elkaar te komen. Ondanks de neutrale houding die de Joodse Vrouwenraad zei in te nemen, is hier een overduidelijk gekleurde voorzitter aan het woord geweest. Een leider van een organisatie is bepalend voor de voortgang van de organisatie en met deze houding bracht Wijsenbeek-Franken een boodschap uit dat de identiteit van de raad zionistischer was dan voorheen.¹¹⁴

Er was ruimte voor religie in het blad, zo blijkt uit een artikel in het blad van december 1929, waar een groot stuk over een referaat van een rabbijn over de regels binnen de Joodse huwelijkswetgeving werd geplaatst.¹¹⁵ Maar al gauw bleek religie een gevoelig en ongemakkelijk punt. Enerzijds was er kritiek op religieuze standpunten vanuit de raad, anderzijds was er ook kritiek op het moment dat de vrouwen géén religieuze positie innam. Zo werd er kritiek geuit in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* in januari 1930. In ingezonden stukken wordt duidelijk dat de raad beschuldigd werd niet mee te hebben gedaan aan een bijeenkomst voor behoud van de Sabbath. De reactie van de vrouwen geeft inderdaad aan dat de Joodse Vrouwenraad daar geen deel aan heeft genomen: “Omdat de J.V.R. geen orthodoxe organisatie is, heeft het bestuur gemeend te moeten vaststellen, op grond van Betsalel’s circulaire, niet voor deelneming in aanmerking te komen.” Vervolgens benadrukt de raad nadrukkelijk dat zij aan ‘dezelfde kant’ staan wat betreft de inhoud: “(...) het behoud van den Sabbath door het bestuur van het grootste gewicht wordt geacht voor het Jodendom, doch dat het zich niet verheelt, dat een oplossing voor deze kwestie moeilijk te vinden zal zijn”.¹¹⁶ Ondanks dat het bestuur vóór behoud van de Sabbath was en daarmee een orthodox standpunt liet zien, koos het in deze situatie ervoor om in het belang van de gehele Joodse Vrouwenraad een neutrale positie in te nemen.

Het bleek lastig voor de raad om één keuze te maken in de positie die ze innamen. Wat niet meehielp was dat het intern rommelde wat betreft de houding en werkwijze. Uit een verslag van de ‘hoofdbestuursvergadering’ in februari 1930 blijkt dat de afdeling Arnhem het destijds dusdanig oneens was met de houding van het hoofdbestuur, dat het bestuur van de Arnhemse afdeling besloot af te treden en de lastige taak aan het hoofdbestuur overliet om de moeilijkheden op te lossen. Het hoofdbestuur maakte zich druk om deze interne moeilijkheden, omdat het gewenste ‘tempo’, zoals de bestuurders het zelf noemden, van de werkzaamheden in het geding was.¹¹⁷ Het bestuur bleef neutraliteit benadrukken. Na alle interne benoemingen, vergaderingen en afspraken werd besloten in maart 1930 met alle leden de eerste Algemene Vergadering te houden. De bijeenkomst had als doel om te bepalen welke vormen van arbeid de raad in de toekomst zou gaan uitvoeren, maar de schrijfster van de mededeling, Adolphine Schwimmer-Vigeveno, greep het moment eerst aan om nogmaals de neutraliteit van de Joodse Vrouwenraad te benadrukken:

¹¹⁴ *Ha’Ischa*, november 1929, 3-6.

¹¹⁵ *Ha’Ischa*, december 1929, 4-5.

¹¹⁶ *Ha’Ischa*, januari 1930, 17.

¹¹⁷ *Ha’Ischa*, februari 1930, 1.

“Is er één belangstellend lid van onzen Raad, dat nog niet weet, dat wij beoogen, het solidariteitsbesef onder de Joodsche vrouwen aan te kweeken. Is er één belangstellend lid, dat nog niet weet, dat wij dit trachten te bereiken door alle richtingen in het Jodendom te willen omvatten, door den nadruk te leggen op wat ons allen verbindt en begrip te wekken voor de verschillen in levenshouding, die ons gescheiden houden. Is er één belangstellend lid, dat nog niet weet, dat de Raad, om tot dit doel te geraken, het principe der “neutraliteit” huldigt? (...) Het woord “neutraal” heeft reeds tot zeer veel misverstand aanleiding gegeven. Wij willen dan ook gaarne een oplossing aanvaarden, ons zoojuist door een andere Joodsche Vrouwenvereniging in een weidsch manifest aan de hand gedaan, en den Vrouwenraad beschouwen als een “gemengde” vereniging, een vereniging, die zoowel orthodoxe als liberale, zoowel Zionistische als niet Zionistische vrouwen omvat, allen vrouwen, die individueel niet “neutraal” zijn en ook in haar uitingen in onzen Raad niet mogen zijn, maar die uit de volheid harer overtuiging haar levensbeschouwing voorstaan. Wij eischen van haar deze positieve instelling tegenover haar eigen levenshouding, maar wij eischen tevens, dat zij niet blind zullen afwijzen of met minachting betrachten, wie anders denken dan zij. (...) Zoo opgevat kan de neutraliteitsgedachte van den Vrouwenraad een groote geestelijke verrijking voor ons beteekenen.”¹¹⁸

Schwimmer-Vigeveno had hoogstwaarschijnlijk vragen en kritiek van leden verwacht tijdens de Algemene Vergadering over en op de neutraliteitskwestie. Met dit korte manifest hoopte ze duidelijkheid te verschaffen in deze zaak. Sinds de totstandkoming van de landelijke Joodse Vrouwenraad rommelde het binnen de raad. De raad beoogde neutraal te zijn, maar neutraal had hierbij wel de betekenis dat vrouwen met uiteenlopende meningen in één groep verenigd waren. Neutraliteit betekende daarom niet dat er geen gekleurde uitspraken gedaan mochten worden, maar dat juist alle meningen welkom waren binnen een ‘gemengde’ vereniging. Neutraliteit was binnen de raad vooral een voorwaarde voor zijn grote solidariteitsideaal.

Dat kritiek vanuit de leden op de loer lag, blijkt ook uit het artikel wat volgde na de toespraak van Schwimmer-Vigeveno. Onduidelijk is of deze kritiek alleen intern of ook extern werd geuit, oftewel alleen binnen of ook buiten de Joodse gemeenschap, maar de kritiek was dusdanig groot dat de auteur, Carolina Eitje, spreekt van een ‘oppositie’. Die oppositie verzette zich volgens Eitje tegen het Palestina-werk van de Joodse vrouwen. Het was een pittige discussie, waar ook de leden van de Joodse Vrouwenraad zich in mengden: “Het is onbegonnen werk, om met dergelijke criticae in debat te treden, want persoonlijke gevoelens als antipathie, wantrouwen of blind vooroordeel nemen bij deze oppositie de plaats in van beginsel en weldoordachte overtuiging.” Het wordt naarmate het stuk van Eitje vordert, duidelijk wat de inhoudelijke kritiek inhield. De oppositie beschuldigde de raad van een zionistische houding. Zij vond dat Palestina-werk logischerwijs inhield dat de organisatie zionistisch was. Eitje kwam met een duidelijke reactie op deze kritiek:

¹¹⁸ *Ha’Ischa*, februari 1930, 3-4.

“Laten wij ons toch losmaken van den waan, dat Palestinawerk in een of anderen vorm Zionisme beteekent! Indien dit werkelijk het geval ware, dan zou zelfs de Agoedistische partij met het etiket Zionistisch bestempeld moeten worden. Of beter nog, laten we ons niet blind staren op datgene wat ons volk verdeelt, maar liever trachten alles te steunen en sterker te maken, wat ons weer tot een hechte éénheid samen kan brengen.”¹¹⁹

Volgens Eitje, die hier een standpunt innam namens de raad, betekende het uitvoeren van Palestina-werk niet meteen dat dit alleen door zionisten gedaan kon worden. Volgens haar verloor de organisatie daarom niet hun neutrale positie. Ze benadrukte dat de Joodse Vrouwenraad stond voor eenheid en solidariteit, en dat het Palestina-werk daar juist onderdeel van uitmaakte.

Ondanks dat het Palestina-werk volgens de vrouwen van de raad niet zionistisch was, nam nieuws over Palestina wel steeds meer ruimte in het maandblad in. Zo zijn er in het nummer van februari 1930 om en nabij een derde van de stukken gevuld met nieuws over Palestina, waaronder een meer politiek stuk over de vraag of er een parlement in Palestina moest komen. Een ander artikel behandelde weer andersoortige nieuwtjes uit Palestina: een volkstelling, moestuintjes en opgravingen.¹²⁰ In hetzelfde nummer bezwoer de raad dat de vereniging niet zionistisch was, maar gezien de zonder uitzondering positieve berichtgeving over het ‘beloofde land’ lijkt de benadrukte neutraliteit betrekkelijk. Sinds de fusie van de afdelingen leek het zionisme binnen de Joodse Vrouwenraad aangewakkerd.

Veranderende inhoud

In de periode voor 1929 was veel ruimte in het maandblad besteed aan redactionele mededelingen of andere mededelingen vanuit leden. Hoewel alle artikelen die in *Ha'Ischa* geplaatst werden een idee gaven van wat de leiders van de Joodse Vrouwenraad belangrijk vonden, nam het aantal persoonlijke bijdrages in de periode 1929-1933 af. Dat was anders in de jaren waarin de afdelingen hun eigen bladen hadden gemaakt en veel vaker besturen, redacties en actieve leden hun mening lieten doorschemeren, zoals bijvoorbeeld de eerder beschreven episode van de geschiedenis cursus van mevrouw Eitje bij de afdeling 's-Gravenhage. Lokale onenigheden bestonden wellicht wel, maar het grote maandblad *Ha'Ischa* had geen plek om daarover te berichten aangezien het plaatsen van sociale en literaire stukken prevaleerde boven het plaatsen van stukken met persoonlijke meningen. In januari 1933 was er echter een artikel in *Ha'Ischa* geplaatst waarin, hoewel verpakt, een mening vanuit de leden doorschemerde. Anders dan de casus uit Den Haag, is deze mening inhoudelijker van aard. In het bericht ‘Lezingenreeks van Dr. Hans Kohn’ uitte de leden kritiek op een van de lezingen die Hans Kohn uit Jeruzalem had gehouden. In verschillende Nederlandse steden, sprak laatstgenoemde over de

¹¹⁹ *Ha'Ischa*, februari 1930, 4-6.

¹²⁰ *Ha'Ischa*, februari 1930, 6-8, 14.

Sovjet-Unie en over de ‘nieuwe Orient’, waarmee hij in dit geval de Arabische wereld bedoelde. Na de lezing over de nieuwe Orient kwam kritiek vanuit de Joodse Vrouwenraad:

“Dr. Hans Kohn heeft in zijn lezing angstvallig vermeden, ook maar éénige politieke conclusie te trekken uit de feiten, die hij ons mededeelde. Enkelen hebben dit betreurd en er zich over beklaagd, dat Dr. Kohn niet nieuws had gezegd. Zeker de meesten van ons kenden de feiten, die Dr. Kohn ons in zijn voortreffelijke rede voor oogen stelde, wel. De groote pers is immers vol van berichten, die deze feiten, die zoo nuchter uit persberichten gelezen, te veel aan ons voorbij gaan, eens in een plastische redevoering te hooren krijgen, zoodat wij ons werkelijk een beeld kunnen vormen van de nieuwe wereld, die daar aan ’t ontwaken is. Want de Oriënt ontwaakt, en met hem het Arabische volk in Palestina. Het is onze plicht als Joden, ons meer te gaan verdiepen in die vraagstukken, die voor onze kolonisatie in Palestina van het grootste belang zijn.”¹²¹

De kritiek is duidelijk zionistisch van aard: Kohn had geen politieke conclusies durven te trekken, hij had die zelfs ‘angstvallig vermeden’, terwijl volgens de leden het nieuws bol stond van berichten waaruit wél een conclusie te trekken was. Een ‘nieuwe wereld’ was ontwaakt’, een wereld waarin de Joodse gemeenschap bedreigd werd door de groei in de Arabische wereld. Vooral de laatste zin, waarin wordt gesproken over de ‘plicht als Joden’ om zich te verdiepen in de kwestie, omdat hun toekomst in Palestina ligt, geeft overduidelijk blijk van een zionistische kijk.¹²² De leden die geklaagd hadden bij het bestuur over de ontwijkende antwoorden van Kohn, hielden zich dus bezig met de internationale gebeurtenissen met betrekking tot het Joodse volk. De redactie speelde in op deze zorgen en interesse. In het *Ha’Ischa* nummer van januari 1933 zijn drie van de elf artikelen gewijd aan nieuws over Palestina, uiteenlopend van de geschiedenis tot de kolonisatie van de Joodse gemeenschap. De artikelen in deze periode zijn dus veel minder vaak dan daarvoor geschreven door eigen leden. De diepgang die de raad zich als doel had gesteld, leek realiteit te zijn geworden. De persoonlijke meningen van leden kwam daardoor wel minder duidelijk naar voren.¹²³ Toch zegt het feit dat deze artikelen geplaatst zijn iets over wat de vereniging bezig hield en wat ze belangrijk vonden om te delen met hun leden. Wat hen bezighield veranderde door de jaren heen. Toen de raad intern zijn zaken steeds meer op orde kreeg, verschoof de aandacht van lokale initiatieven naar buitenlands nieuws. Niet alleen interne invloeden speelde hierbij een rol, de buitenlandse situatie waarbij in Duitsland Adolf Hitler steeds meer macht naar zich toe trok, bezorgde de Joodse gemeenschap in Nederland.

¹²¹ *Ha’Ischa*, januari 1933, 2.

¹²² *Ha’Ischa*, januari 1933, 2.

¹²³ *Ha’Ischa*, januari 1933, 1-29.

Volwassen vereniging

De afdelingsbesturen kwamen voor 1929 relatief makkelijk weg met inhoudelijke kritiek, omdat die veelal van de andere afdelingen afkomstig was. In de periode 1929-1933 bleek het lastiger om kritiek weg te wuiven. Niet alleen kwam er geregeld kritiek op de neutrale positie vanuit de eigen gelederen, ook van buiten de eigen organisatie nam dezelfde kritiek toe. Steevast antwoordde de raad daarop met het argument dat neutraliteit juist solidariteit met alle stromingen betekende. Daarom vond het bestuur dat bijvoorbeeld een zionistisch artikel geoorloofd was. Toch vallen er twee zaken op. Ten eerste publiceerde *Ha'Ischa* geen enkel artikel dat een antizionistisch standpunt innam, terwijl dat soort geluiden wel klonken in de doelen die de raad zich in het begin stelde. Tegelijkertijd zijn er juist veel Palestina-nieuws en zionistische getinte artikelen te vinden. Veerman concludeerde in haar onderzoek dat vrouwen van verschillende richtingen binnen het Jodendom vertegenwoordigd waren binnen de raad, maar de artikelen die verschenen in *Ha'Ischa* onderbouwen deze opvatting niet.¹²⁴ De Joodse Vrouwenraad beoogde dus een neutrale positie in te nemen, maar in de praktijk uitte de raad zich toch richting een politieke kleur met onder andere een voorzitter die een duidelijk zionistische kijk op de Joodse wereld had en vanwege het aandeel van zionistische auteurs in het maandblad, die geaccepteerd werden door zowel redactie als het hoofdbestuur.

De organisatie kreeg naast bijdrages van eigen leden ook bekende Joodse auteurs, zoals Siegfried van Praag, zover om regelmatig artikelen voor *Ha'Ischa* te schrijven. Van Praag schreef veelal artikelen met een filosofische inslag.¹²⁵ De artikelen over lokale zaken en initiatieven maakten dus steeds meer plaats voor artikelen over Joodse cultuur, kennis en geschiedenis. Zo verschenen er artikelen over toneelstukken en over Joodse dichters en schrijvers en over hun plek in de literatuur.¹²⁶ Ondanks dat het een *vrouwenraad* was, waren er in deze periode niet regelmatig artikelen die het vrouw-zijn an sich specifiek behandelden. Wanneer over vrouwen werd geschreven, was dat vaak in relatie tot de verenigingen waarmee de Joodse Vrouwenraad samenwerkte. Bijvoorbeeld het artikel ‘“Ort” en de Joodsche Vrouw’, dat verscheen in het oprichtingsnummer van oktober 1929. ORT was een Oost-Europese vereniging die zich richtte op bevordering van handwerk en landbouw onder Joodse vrouwen. Vereniging Ort verleende daarin hulp aan de Joodse vrouwen, wat in het artikel verder werd toegelicht.¹²⁷ ORT was een van de verenigingen waarmee de raad een samenwerkingsverband had, en in dit geval was de samenwerking dus met een organisatie die zich specifiek richtte op hulp aan vrouwen. Desalniettemin is uit deze jaren niet altijd op te maken dat het om een vrouwenblad van een vrouwenraad ging. Zeker met de toename aan culturele, geschiedkundige

¹²⁴ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 53-56.

¹²⁵ In *Ha'Ischa*, november 1930 pagina 14-17 schreef Siegfried van Praag bijvoorbeeld een artikel genaamd ‘Een West-Jood in Polen’ waarin hij op filosofische wijze een verhaal schreef over zijn eigen ideeën van Poolse Joden; J. Michman, D. Michman en H. Beem, *Pinkas*, 146

¹²⁶ *Ha'Ischa*, november 1929, 6-8.; *Ha'Ischa*, december 1929, 2.

¹²⁷ *Ha'Ischa*, oktober 1929, 33-34.

en filosofische stukken was lang niet altijd duidelijk dat *Ha'Ischa* was gericht op Joodse vrouwen. De artikelen die in *Ha'Ischa* werden gepubliceerd waren ook bij lange na niet enkel door vrouwen geschreven. In het jaar 1929 was er maar één maand, de maand oktober, waarin alle artikelen door vrouwen waren geschreven. De andere elf maanden van het jaar was een groot aandeel in *Ha'Ischa* afkomstig van mannen.¹²⁸

De periode 1929-1933 was voor de Joodse Vrouwenraad een periode waarin ze volwassenheid wilde tonen aan de buitenwereld. Ze waren een zelfstandige, groeiende organisatie en ze zochten hun positie binnen de Joodse gemeenschap. Ondanks kritiek op hun neutraliteit lukte het de raad redelijk om zich te positioneren. De inhoud van de maandbladen kreeg meer culturele en sociale diepgang, en de omvang van de maandbladen werd steeds groter. Wat echter veranderde, was de aandacht die uitging naar 'de vrouw'. Minder dan in de eerste periode positioneerden de vrouwen zich specifiek als vrouwen. Ook de artikelen en werkzaamheden waren breder gericht dan enkel op vrouwen. In politiek opzicht sprak de raad zich juist meer uit dan in de periode voor 1929, wat hen kritiek opleverde. De Joodse Vrouwenraad in Nederland werd in deze periode getest op hun volwassenheid.

¹²⁸ *Ha'Ischa*, 1929.

Hoofdstuk 5: Zorgen en zionisme - 1933-1940

De benoeming van Hitler tot rijkskanselier in Duitsland had onmiddellijk gevolgen voor de Joodse gemeenschap in Nederland. De gebeurtenissen stonden in het middelpunt van belangstelling van Joden uit elke stroming, die het nieuws nauwlettend in de gaten hielden. Vanuit Duitsland kwamen er Joodse vluchtelingen naar Nederland, een ontwikkeling die gelijk merkbaar was in de Joodse gemeenschap.¹²⁹ De Joodse Vrouwenraad had in zijn eerste jaren veel hulp geboden aan emigranten en vluchtelingen die in Nederland arriveerden. Deze rol namen zij wederom in toen steeds meer geloofsgenoten de Nederlandse grens passeerden. In Nederland had de internationale situatie ook meteen invloed op de zionistische stroming binnen de Joodse gemeenschap. De Nederlandse Zionistenbond merkte een grote stijging in het ledental op; in één jaar tijd, tussen 1932 en 1933, maakte de vereniging een groei van meer dan 60 procent.¹³⁰ Ook binnen de Joodse Vrouwenraad nam het zionistische engagement toe na de opkomst van Hitler. Joodse organisaties met overlappende activiteiten en doeleinden waren niet langer concurrentie voor de Joodse Vrouwenraad, maar ze vonden elkaar om sterker te staan tegenover de groeiende dreiging. Samenwerking prevaleerde en kritiek nam af. Dit hoofdstuk concentreert zich op de publicaties rond drie sleutelmomenten: de benoeming van Hitler in 1933, de oplopende internationale spanningen na Kristallnacht in 1938 en de uitbraak van de oorlog in Nederland in 1940.

Zorgen binnen de Joodse gemeenschap

De eerste Algemene Vergadering na Hitler zijn benoeming werd gehouden in maart. Ondanks de gebeurtenissen in Duitsland werd er geen tijd vrijgemaakt om buitenlands nieuws en politiek in het algemeen te bespreken. Uit de agenda blijkt dat de ledenvergadering vooral zou gaan over nationale en lokale bestuursaangelegenheden van de raad, zoals verslag van de kascommissie en verkiezingen van nieuwe bestuursleden.¹³¹ Ook in het jaarverslag van 1932 werd vooral gesproken over praktische zaken rondom de raad in plaats van over buitenlandse dreiging. Wel is er geschreven over de 'toestanden in de wereld', maar daarmee doelden de vrouwen op de wereldwijde economische crisis, die ook hen trof. Het ledental was als gevolg van de crisis namelijk geslonken.¹³² Uit het verslag van de Algemene Vergadering in maart is ook niet in zoveel woorden een uitspraak te vinden over de situatie in Duitsland. Wel werd er gesproken over 'de voor Joden zoo moeilijke tijden', waarmee hoogstwaarschijnlijk wel werd bedoeld op de Duitse situatie en niet op de economische malaise. De economische tegenspoed gold namelijk voor iedereen, wel of geen Jood.¹³³ Toch waren er ook

¹²⁹ J. Michman, D. Michman en H. Beem, *Pinkas*, 147-148.

¹³⁰ *Ibidem*, 152.

¹³¹ *Ha'Ischa*, februari 1933, 19.

¹³² *Ha'Ischa*, februari 1933, 21-30.

¹³³ *Ha'Ischa*, maart 1933, 1.

vrouwen die de situatie in Duitsland wel durfden te benoemen. Zo hield mevrouw Schwimmer-Vigeveno een rede tijdens de Algemene Vergadering die vooraf niet op de agenda stond, maar zij waarschijnlijk hield in de hoedanigheid als nieuwe voorzitter van het hoofdbestuur:

“De huidige toestanden in Deutschland toonen ons dit aan in een schelheid, die geen twijfel meer laat. Er is misschien geen land ter wereld, waar Joden méér gepresteerd hebben dan voor het Deutsche volk, waar zij er intensiever naar gestreefd hebben zich aan te passen aan den volksaard van het “Wirtsvolk” en er is geen land ter wereld, waar het element van het vreemde, van het anders-zijn der Joden meer heeft gestoord en op tragischer afweer is gestuit dan in het huidige Deutschland.”¹³⁴

Schwimmer-Vigeveno maakte zich duidelijk zorgen over de situatie. De ‘Joodsche toestanden’ stonden wat haar betreft in het middelpunt van de belangstelling van de organisatie. Volgens Schwimmer-Vigeveno was het volgen van de buitenlandse politiek van groot belang om zo de situatie beter te doorgronden. Om dat te doen sprak ze in haar rede over de positie van Joden in Polen, Rusland, Duitsland en Palestina. De positie van de Joden werd volgens haar bepaald door economische omstandigheden ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog. Dat leidde in Polen en in Duitsland tot groeiend nationalisme en antisemitisme. In Rusland en Palestina hadden de economische gevolgen invloed op armoede en werkloosheid, twee problemen die steeds groter werden. De berichtgeving over de buitenlandse situaties was volgens Schwimmer-Vigeveno direct gekoppeld aan het doel van de Joodse Vrouwenraad, namelijk solidariteitsbesef onder Joodse vrouwen opwekken. Ze eindigde haar rede dan ook met de volgende woorden:

“Meer dan ooit past het ons vrouwen van Nederland in dezen tijd van Joodsche zorgen rondom, deze solidariteit ook in ons werk te betrachten en diep ervan doordrongen te zijn, dat wat ons bindt zwaarder moet wegen dan wat ons wellicht gescheiden houdt. Mogen ook in deze geest der besprekingen van heden worden gevoerd.”¹³⁵

Dat de ontwikkelingen in Duitsland niet op de agenda van de vergadering stonden, kortom, betekende zeker niet dat deze voor de leden niet van belang waren. Waarschijnlijker is dat de planning al was gemaakt voordat het nieuws Nederland bereikte. Die vertraging bleek ook uit de publicatie van een ingezonden artikel over de Joden in Duitsland. “Dit artikel werd ons 12 maart j.l. uit Deutschland toegezonden. De twee laatste weken hebben ons geleerd, dat vele der in het artikel als mogelijk en waarschijnlijk aangeduide gebeurtenissen reeds zijn verwezenlijkt.” Het duurde dus een ogenblik voordat de gebeurtenissen ook in de artikelen van het blad naar voren kwamen. De redactie had het bovenstaande bericht toegevoegd als voetnoot. Uit het artikel bleek inhoudelijk wel dat de situatie

¹³⁴ *Ha'Ischa*, maart 1933, 3-8.

¹³⁵ *Ha'Ischa*, maart 1933, 3-8.

scherp werd ingeschat: “Zijn partij heeft een veel groteren invloed dan men van buiten af kan overzien.”¹³⁶ De vereniging kreeg een nieuwe taak; hij moest zijn leden op de hoogte te houden over de gebeurtenissen in Duitsland.

Ondanks het samengaan van de afdelingen in een Nederlandse Joodse Vrouwenraad en de toenemende spanningen in het buitenland, bleef de binding met de eigen afdeling sterk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de afdeling 's-Gravenhage in 1933 haar 10-jarig jubileum niet onopgemerkt voorbij liet gaan. Een Delftsblauw herinneringsbord werd gemaakt en aangeboden aan een actieve Joodse vrouw binnen de Haagse raad, Ida van Raalte-Simons. Twee jaar later werd haar jubileum als voorzitter van de Haagse afdeling gevierd tijdens een bijeenkomst in Hotel des Indes. Het 10-jarig bestaan werd daarnaast ook gevierd met een tentoonstelling van Joodse gebruiksvoorwerpen in het Rijksprentenkabinet in Den Haag, die destijds werd bezocht door toenmalig prinses Juliana.¹³⁷

De internationale situatie had ook zo zijn invloed op de initiatieven vanuit de Joodse Vrouwenraad. In eerdere hoofdstukken werden de Zwaluwnesten besproken als zelfstandig maatschappelijk initiatief van de raad. In hoofdstuk drie werd beschreven hoe de afdeling Rotterdam kritiek had ontvangen van de vereniging Mikweih Jisroel vanwege de inhoudelijke overlapping tussen het Zwaluwnest en hun vereniging. De vrouwen reageerde destijds vastberaden dat hun werk wel degelijk extra inhoud te bieden had aan het maatschappelijk werd voor jonge Joodse kinderen. In 1934 werd echter een nieuwe fusie vereniging opgericht onder de naam ‘het Rotterdams Joods Jeugdwerk’. De vereniging Mikweih Jisroel en het Zwaluwnest van de Joodse Vrouwenraad waren samengevoegd. Hoe die samenvoeging tot stand was gekomen wordt in het artikel niet vermeld, maar na een verslag van een feestavond van de vereniging, wordt duidelijk dat internationale invloeden zo mogelijk hun invloed hebben gehad:

“Een nieuwe periode in ons verenigingsleven staat onze meisjes nu weer te wachten. Maanden van ingespannen werken liggen achter ons, waarin misschien meer paedagogische problemen zich voorgedaan hebben, dan de enthousiaste toeschouwers oppervlakkig zouden menen. De geestelijke nood van onze tijd laat niet na juist op onze jeugd haar sporen te drukken en hun te vervullen van een onbegrepen verlangen naar iets anders, iets beters, iets ongekends, waartoe hun de fundamentele kracht ontbreekt om zichzelf tot een krachtige plant door de moeilijke overgangperioden heen te sturen. Hier ligt dus een prachtige taak voor onze leidsters, om als 't ware ongemerkt die leiding te geven, die de verhoudingen vereffent, waardoor ten slotte die ware samenwerking ontstaat, die voor ons werk een eerste vereiste is.”¹³⁸

¹³⁶ *Ha'Ischa*, maart 1933, 9.

¹³⁷ J. Michman, D. Michman en H. Beem, *Pinkas*, 147.; Joods Historisch Museum, Delfts blauw herinneringsbord van de Joodse Vrouwenraad, 20 mei 2017, <<http://data.jck.nl/page/aggregation/jhm-museum/M002329>>.; H. Boas, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen* (Kampen1992) 116-117.

¹³⁸ ‘Rotterdams Joods Jeugdwerk: Afd. Het Zwaluwnest’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 23-11-1934.

In de theorie werd beschreven hoe concurrentie zowel voordelen als nadelen kan hebben. Terwijl in hoofdstuk drie nog leek dat de vereniging Mikweih Jisroel het Zwaluwnest nog wel eens weg kon concurreren door overlappende activiteiten, hebben de twee concurrenten elkaar weten te vinden in een periode waar samenwerking prevaleerde boven concurrentie voeren. In dit geval heeft de concurrentie tussen twee maatschappelijke initiatieven elkaar sterker gemaakt.

Samenwerking kreeg überhaupt de voorkeur boven zelfstandigheid. Hoewel de raad in de periode voor 1933 graag een zelfstandige uitstraling had, was dat niet langer houdbaar in een wereld waarin de zorgen binnen de Joodse gemeenschap toenamen. Hun voornaamste doel was om steun te bieden aan Joden in benarde situaties ten gevolge van antisemitisme. De Joodse Vrouwenraad was bijvoorbeeld in contact getreden met de Raad van de Minister van Sociale Zaken. Die had geholpen in de bemiddeling om een aantal geschoolde Joodse dienstboden uit Duitsland naar Nederland te laten komen.¹³⁹ De Joodse Vrouwenraad had een vertegenwoordigster paraat in de vereniging 'Israël', de Nederlandse Centrale vereniging tot steun aan noodlijdende Joden in het buitenland. Zij zette meerdere hulpacties op in samenwerking met de Joodse gemeenschap, de opperrabbijn was bijvoorbeeld ook betrokken. Er werd gesproken over "onze plicht als Joden", als reden om te mobiliseren en dergelijke hulpacties op te zetten.¹⁴⁰ Ook op politiek vlak maakte de raad zich sterk in samenwerking met anderen. De Joodse Vrouwenraad was één van vele verenigingen die een telegram ondertekenden waarin de Joodse wereld zich samenvoegde om te protesteren tegen de afsluiting van Palestina:

"Ondergetekende verenigingen, vertegenwoordigende de gehele Nederlandse Jodenheid, hebben met bitterheid kennis genomen van de verklaring van den staatssecretaris van Koloniën, minister Malcolm MacDonald, inzake aangekondigde stopzetting van de Joodse immigratie in Palestina van 1 October tot 31 Maart. Deze verklaring, die op zichzelf een hernieuwde miskenning is van de verplichtingen van den Britsen mandataris tegenover het Joodse volk, wordt des te ernstiger in deze tijden van nog stijgende Joden nood. (...)"¹⁴¹

Onder de ondergetekenden bevonden zich naast de Joodse Vrouwenraad, verenigingen zoals de Nederlandse Zionistenbond, het Joods socialistisch verbond *Poalé Zion*, stichting tot immigratie en opleiding van kinderen in Palestina en de vrouwenvereniging voor praktisch Palestina werk.¹⁴² De 'plicht als Joden' was een reden, voor onder andere de Joodse Vrouwenraad, om in samenwerking te

¹³⁹ 'Enige Joodse dienstboden uit Duitsland toegelaten', *Het volksdagblad: dagblad voor Nederland*, 19-04-1939.

¹⁴⁰ 'Jaarvergadering "Israel": Steun aan noodlijdende Joden in het buitenland', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 15-04-1940.

¹⁴¹ 'Palestina afgesloten: Telegram aan Chamberlain van Nederlandse Joden', *Utrechts volksblad: sociaal-democratisch dagblad*, 21-07-1939.

¹⁴² 'Palestina afgesloten', 21-07-1939.

treden met andere Joodse verenigingen. De conflicten en verschillen vervaagden bij de toenemende angst voor hun gemeenschap. De toenemende samenwerking was vooral het geval na 1938.

Toenemende zionistische gevoelens

Het jaar 1938 is in internationaal opzicht een belangrijk jaar voor de positie van de Joodse bevolking. In november 1938 vond de Kristallnacht plaats, een grootschalige anti-Joodse actie waarbij Joodse bezittingen, huizen, gebouwen en Joden zelf het slachtoffer werden van geweld. Sinds het begin van Hitlers bewind hadden al meer anti-Joodse acties plaatsgevonden, maar de Kristallnacht markeerde een omwenteling naar ongebreideld geweld.¹⁴³ Van de Joodse bevolking in Nederland waren twee uiteenlopende reacties te verwachten. Aan de ene kant keurden ze de actie natuurlijk af en lijkt het aannemelijk dat berichtgeving over de actie een gevolg was. Aan de andere kant getuigden de gebeurtenissen in Duitsland dat antisemitisme een gegronde angst was geworden, en dat het daarom gevaarlijk was om openlijk Joods te zijn en al helemaal om je openlijk uit te spreken tegen de gebeurtenissen. Toch kwam de Joodse Vrouwenraad in december 1938 met een reactie in hun blad. Wie deze reactie heeft geschreven is onduidelijk, omdat als auteur alleen ‘H...’ staat aangegeven. Waarschijnlijk is zijn hele naam uit voorzichtigheid voor zijn identiteit weggelaten. Deze ‘H’ beschreef de ellende van de Kristallnacht, maar schreef heel duidelijk alleen over het ‘Duitse leed’, en betrok in zijn stuk niet de gevolgen voor het Nederlandse Jodendom. Opmerkelijk is zijn oplossing voor het leed onder de in Duitsland wonende Joden, namelijk ‘Eruit om iedere prijs’:

“Bij het opwerpen van deze vraag [hoe de Duitse Joden geholpen moesten worden M.B.], moet men er in de eerste plaats van uitgaan, dat *alle* in Duitsland wonende Joden het land moeten verlaten. Terwijl men vóór 9 November j.l. nog wel kon aannemen, dat althans de oudere generatie haar leven in Duitsland zou kunnen besluiten, blijkt thans deze mogelijkheid niet meer te bestaan.”

“**Eruit om iedere prijs.** Die absolute emigratiedwang voor alle in Duitsland wonende Joden en het acute levensgevaar, waarin velen zich bevinden, heeft aan de andere kant een bereidheid tot helpen doen opkomen, zo groot, als men zich slechts met moeite kan voorstellen.”¹⁴⁴

Vervolgens gaat ‘H’ in op hoe de emigratie moest plaatsvinden voor zowel kinderen als ouderen. Waar naartoe moesten al deze Duitse Joden dan emigreren?:

“„Waarheen?” is dus de vraag, die door het Jodendom niet pas sinds vandaag of gisteren wordt opgeworpen. Waar is het land, dat bereid is systematisch honderdduizenden toe te laten en hun de gelegenheid biedt daar een bestaan te vinden? Noord-Amerika heeft een quotenstelsel en tot dusverre heeft men eigenlijk niets van een verlichting daarin vernomen. Zuid-Amerika biedt plaats voor de Joden

¹⁴³ A.E. Steinweis, *Kristallnacht 1938* (Cambridge 2009) 1-5.

¹⁴⁴ *Ha'Ischa*, december 1938, 6-7.

uit Duitsland en voor nog velen meer en ook in Afrika en Australië kunnen grote massa's een onderkomen vinden. Deze landen hebben echter juist hun grenzen gesloten en slechts enkelen is het in de „ordelose vlucht“, waarvan wij hierboven spraken, gelukt in deze landen binnen te komen. Men kan aannemen, dat onder de druk der omstandigheden enige verlichting in de bepalingen zal komen, maar daarmee – en dat is in deze kwestie de beslissende factor – is het gehele probleem als zodanig niet op te lossen. Dit is reeds daarom niet mogelijk, omdat Palestina slechts een beperkte opname-capaciteit heeft en bovendien hebben de emigrerende Joden slechts voor het allerkleinste gedeelte beroepen, die voor de kolonisielanden geschikt zijn.”¹⁴⁵

Volgens 'H' was het idee en project van de “Jew-Col” een serieuze optie geworden. De “Jew-Col” was een organisatie die kolonisatie op brede basis wilde, in eerste plaats in Palestina, maar ook in andere landen die daarvoor in ‘aanmerking’ kwamen. Het idee van de “Jew-Col” werd gemengd ontvangen binnen de Joodse gemeenschap omdat zionisten alleen Palestina als emigratie-mogelijkheid zagen, en de andere emigratie-plekken niet pasten binnen hun zionistische idealen. Er was ook kritiek op de bedenker van het plan, Wolf, omdat hij een ‘commercieel-rekenend koopman’ zou zijn die economisch zou profiteren van zijn eigen plannen. De schrijver zag het plan desalniettemin wel als een serieuze optie, onder andere vanwege de ellende in Duitsland die noodzaak voor emigratie veroorzaakte. Hij sprak desondanks niet louter vanuit zijn eigen standpunt, maar had het over ‘wij’. Wie hij precies bedoelde met ‘wij’, de Joodse Vrouwenraad of een medeschrijver, blijft onduidelijk:

“Wij beschouwen het project op zichzelf echter als gezond en de man, die erachter staat, is wel een figuur, die het inzicht, de bezieling en de capaciteiten bezit om de uitvoering ervan te organiseren. Er zijn praktische en ideële motieven tegen dit project in te brengen, doch laten ook wij ons losmaken van oude voorstellingen en divergenties. Steun aan het “Jew-Col”-project is geen “verraad aan het Zionisme” en een positief standpunt van de Zionistische Executieve ten opzichte daarvan zou een zegen zijn voor de praktische arbeid van deze organisatie en van het gehele Jodendom.”¹⁴⁶

Niet alleen zionisme werd hier als serieuze optie uitgebreid besproken. Emigratie als optie om het naderende geweld uit de weg te gaan was op zichzelf een reëel geachte situatie geworden. Zionisme was voorheen, dat bleek uit hoofdstuk vier, een onderwerp wat kritiek uitlokte uit interne en externe hoek. In hetzelfde nummer waarin emigratie door 'H' onder het plan van de Jew-Col werd besproken, was ook een manifest geplaatst van de Nederlandse Zionistenbond en een ander groot artikel over de Jew-Col.¹⁴⁷ Het aansluiten bij de zionistische beweging kan gezien worden als een daad van filantropie. Zionisme als manier om juist andere dan Nederlandse Joden te helpen met een uitweg te

¹⁴⁵ *Ha'Ischa*, december 1938, 6-7.

¹⁴⁶ *Ha'Ischa*, december 1938, 6-7.

¹⁴⁷ *Ha'Ischa*, december 1938, 4-6.

vinden uit hun moeilijke positie.¹⁴⁸ Toch was het in de periode 1929-1933 ondenkbaar dat een dergelijk artikel geplaatst zou worden maar in het decembernummer van 1938 werden zelfs meerdere artikelen geplaatst waarin zionisme geaccepteerd en gestimuleerd werd. Met het oog op de internationale spanningen lijkt het logisch dat zionisme en emigratie steeds reëlere opties werden en is het aannemelijk te verklaren dat dit binnen de gemoederen van de raad ook geaccepteerd werd. Dat blijkt ook de berichtgeving die de onderwerpen steeds vaker behandelden.

Hoewel de Joodse Vrouwenraad niet vaak specifiek feministische uitspraken deed, maar zich vooral feministisch liet merken in het werk wat zij deden, voelden de leden zich verplicht om in 1938 wel een standpunt te vormen over een feministisch punt in de binnenlandse politiek. Minister Romme had een voorontwerp opgesteld, wat gehuwde vrouwen verbood om te werken. Toenmalig voorzitter Schwimmer-Vigeveno adviseerde de leden om zich niet uit te spreken als Joodse vrouwen omdat ze liever niet had dat Joodse vrouwen op de voorgrond traden. Zij werd hierin echter niet gesteund door de leden, en na het houden van een lezing waar de meningen van de leden werden gepeild op een meerderheid, werd besloten dat de Joodse Vrouwenraad zich toch zou aansluiten bij de actie tegen het wetsontwerp Romme.¹⁴⁹ Zowel in de buitenlandse als dus ook in de binnenlandse politiek hadden de vrouwen van de Joodse Vrouwenraad hun woordje klaar, maar naarmate de buitenlandse dreiging groeide, veranderde de raad mee.

Vrouw- zijn

Gedurende het laatste jaar van de Joodse Vrouwenraad gebeurde er veel op internationaal en nationaal toneel. Oorlog kwam steeds dichterbij en in mei 1940 bezetten de Duitsers Nederland. Het laatste jaar waarin *Ha'Ischa* werd uitgegeven is dan ook, met de kennis van nu, een boeiend jaar. Hoe beïnvloedde dat cruciale jaar voor de Joodse bevolking, het Joodse vrouwenblad? De vrouwen schroomden in ieder geval niet om verhalen en artikelen te plaatsen waarin de benarde positie van de Joodse vrouw duidelijk werd. Zo werd in het nummer van maart van 1940 een artikel geplaatst dat geschreven werd door Lotte Schoenheim, een vrouw die toen al een jaar verbleef in een kamp en het artikel schreef vanuit kamp waar ze toen sinds kort verbleef: Westerbork in Drenthe. Onduidelijk is vanuit welke situatie Schoenheim in het kamp terecht was gekomen. Het is mogelijk dat zij een vluchteling was uit Oost-Europa: "Wij zijn iedere minuut van ons verblijf in Nederland er dankbaar voor geweest – en we zijn het nog, en we zullen 't blijven – dat men ons hier heeft opgenomen." Het 'vurig verlangen', de titel van het artikel en de boodschap van het artikel gaat over het verlangen naar vrijheid. Schoenheim dagdroomde van een 'normaal bestaan'.¹⁵⁰ Met de kennis van nu is een artikel

¹⁴⁸ J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 289.

¹⁴⁹ L.M. Veerman, *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland*, 55.; 'Joodse Vrouwenraad is tegen het wetsontwerp-Romme', *Utrechts volksblad: sociaal-democratisch dagblad*, 08-04-1938.

¹⁵⁰ *Ha'Ischa*, maart 1940, 17-18.

geschreven vanuit een kamp opmerkelijk te noemen. Omdat het alleen onduidelijk is of deze vrouw een Nederlandse Joodse vrouw was of een vluchteling die tijdelijk opvang kreeg in een kamp is het lastig te interpreteren. Het feit dat de redactie van *Ha'Ischa* besloot het artikel te plaatsen zegt wel iets over de berichtgeving die de raad wilde doorgeven aan zijn leden. Die boodschap ging over vrijheid van de Joodse vrouw.

Een ander artikel waarin specifiek het lot van vrouwen werd beschreven was uit juni 1940. Het hoofdbestuur schrijft een persoonlijk bericht naar zijn vrouwelijke lezers waarin naar voren komt dat ze leven in een onzekere tijd. Een *Ha'Ischa* nummer in mei 1940 kon niet worden uitgegeven en dit bericht was het eerste bericht wat de leden weer kregen. Het bestuur beschreef vervolgens hoe de vrouwen om moesten gaan met de oorlogssituatie, wat hun taken waren, maar vooral waar hun krachten lagen. Die krachten schreef het hoofdbestuur toe aan het specifiek 'vrouw' zijn:

“Er is veel gebeurd sinds wij contact met onze leden hebben gehad. Sommigen hebben onherstelbare verliezen geleden, van anderen is het materiële bestaan zo geschokt, dat zij al haar wilskracht nodig hebben om zich staande te houden. Voor ons allen is de toekomst onzekerder dan ooit. Eén ding is echter zeker: er zal in de komende tijd veel van ons worden geëist. De huishoudelijke zorgen nemen voor alle huisvrouwen toe, de opvoeding van de kinderen brengt problemen mee als in geen andere tijd, velen hebben met grote financiële moeilijkheden te kampen. Gelukkig is het met de meeste mensen zo gesteld, dat zij groeien met een toenemende taak. En heel wat vrouwen blijken in moeilijke omstandigheden over een koelbloedigheid, een praktisch overleg en een blijmoedig optimisme te beschikken, waarover zij zich vaak zelf verbazen. Er blijven nu eenmaal in den mens – en waarschijnlijk nog meer in de vrouw dan in den man – in normale omstandigheden veel krachten ongebruikt. Velen van ons kennen haar krachten niet, omdat er nooit een beroep op is gedaan en omdat wij vrouwen ons zelf nu eenmaal slecht plegen te kennen. Nu is er gelegenheid om te tonen wat wij waard zijn. En ondanks alles geeft dit bewustzijn een zeker gevoel van blijheid, dat een heilzame uitwerking kan hebben op onze omgeving. Wij denken nu niet alleen aan de getrouwde vrouwen, maar ook aan de ongetrouwde, in de eerste plaats de jonge meisjes. Zij hebben het moeilijker, omdat haar taak niet zo voor het grijpen ligt als bij de huisvrouw het geval is en vooral ook, omdat zij beginnen in een tijd, die zo bitter weinig houvast biedt. (...) En nu komen wij aan onze Joodse Vrouwenraad, die ook in deze tijd zijn taak : “het opwekken en versterken van het solidariteitsgevoel bij de Joodse vrouw” wil trachten te vervullen. Wij zullen ons werk voortzetten en doen wat onze hand vindt om te doen. Van onze leden vragen wij voorlopig alleen: Blijft de Vrouwenraad trouw!”¹⁵¹

Niet alleen vrouwen zelf, ook hulp aan vrouwen en kinderen was een belangrijk actiepunt binnen de Joodse Vrouwenraad. Net als in de eerste jaren waarin de afdelingen emigratiehulp boden aan vrouwen en kinderen stond het werk van de vereniging vanaf 1938 steeds meer in het teken van hulp

¹⁵¹ *Ha'Ischa*, juni 1940, 1.

bieden aan vluchtelingen. Bijvoorbeeld werd er een actie opgezet voor verdreven Poolse kinderen uit Duitsland. De hulp kwam van de grond in samenwerking met het Centraal Comité Noodactie:

“Het Centraal Comité Noodactie voor de uit Duitsland verdreven Poolse kinderen heeft tot de Joodse Vrouwenraad het verzoek gericht in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam de actie ten behoeve van emigratie van kinderen uit Niemandsland naar Palestina en andere landen te willen organiseren. In overleg met de besturen van deze drie afdelingen heeft het H.B. het Centraal Comité deze hulp toegezegd.”¹⁵²

Naast de verdreven kinderen uit ‘niemandsland’, kregen ook jonge Joodse vrouwen en bijvoorbeeld Duitse kinderen hulp geboden. De hulp geschiedde allemaal in samenwerking met comités, bijvoorbeeld het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen of het Kindercomité. Deze hulp werd duidelijk gestuurd vanuit het hoofdbestuur van de Joodse Vrouwenraad, dat blijkt uit het artikel geschreven door de toenmalige voorzitter Schwimmer-Vigevano, met de titel ‘Redt het kind uit Niemandsland!’. Daarin wordt de noodzakelijkheid van hulp aan deze mensen benadrukt en specifiek een beroep gedaan op de leden van de Joodse Vrouwenraad: “Moge de Joodse vrouwenwereld van Nederland wederom tonen, dat zij bereid is tot offeren: tot het offeren van haar tijd en tot het offeren van haar geld, als het erom gaat bedreigde kinderen te redden en tot werkende, productieve mensen te vormen.”¹⁵³ In de periode 1933-1940 kwam de nadruk dus steeds meer op hulp aan vluchtelingen te liggen met speciale nadruk op hulp aan de Joodse jeugd. Caroline Wijsenbeek-Franken, oud-voorzitter van de raad, was naast haar werk voor de organisatie ook daarbuiten actief bezig met hulp aan Joodse jeugd. In 1933 was zij één van de initiatiefneemsters om een Nederlands comité voor de *Jeugd Alija* op te richten, een internationale zionistische jeugdbeweging.¹⁵⁴ Niet alleen de raad verrichtte zijn werk in samenwerking met verschillende betrokken organisaties, ook de leiders van de organisatie speelde een veelvoudige rol in het werk om Joodse jeugdigen te helpen. Zoals in hoofdstuk twee al naar voren kwam, speelden meerdere vrouwen die actief waren binnen de Joodse Vrouwenraad ook belangrijke rollen in soortgelijke verenigingen. Wijsenbeek-Franken was naast een belangrijke voorzitter voor de Joodse Vrouwenraad, oprichter van de Nederlandse Zionistische Studenten Organisatie, medewerker en redactrice bij de *Joodse Wachter*, en had een rol gespeeld in de oprichting van de Vrouwenvereniging voor praktisch Palestina arbeid, de voorloopster van de WIZO. Het maakte haar tot een sterke leider voor de raad, omdat ze in haar dubbele functies al ervaring had opgedaan in schrijven en denken met een ‘kritische nuchterheid’ voor Joodse zaken. Ondanks haar uitgesproken zionisme, was Wijsenbeek-Franken in de periode 1933-1940 een belangrijk leidend figuur voor de

¹⁵² *Ha’Ischa*, juni 1939, 1.

¹⁵³ *Ha’Ischa*, juni 1939, 1-2.

¹⁵⁴ ‘Caroline Wijsenbeek-Franken’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 07-07-1961.

Joodse Vrouwenraad.¹⁵⁵ Hetzelfde gold voor de opvolgster van Wijsenbeek-Franken, Adolphine Schwimmer-Vigeveno. Zij was eveneens een bekend figuur binnen het Nederlandse zionisme. Als secretaresse van *Keren Hajesod* en als leidster van *Collectieve Israël Actie* had Schwimmer-Vigeveno bestuurlijke ervaring opgedaan. Haar redactionele ervaring deed ze op als redactrice bij *Het Beloofde Land*.¹⁵⁶ Deze vrouwen namen naast hun bestuurlijke en redactionele ervaring ook hun opgebouwde netwerken mee naar de Joodse Vrouwenraad. Die netwerken had de raad nodig om als organisatie hun werk voor elkaar te krijgen. Hoewel in de periode 1929-1933 de Joodse Vrouwenraad probeerde individueel van start te gaan, werd in de periode 1933-1940 steeds duidelijker dat de Joodse wereld elkaar nodig had om hun werk uit te voeren. De middelen zoals netwerk en een goede naam van de leiders in de Joodse gemeenschap hielp de Joodse Vrouwenraad om die contacten te onderhouden. Desalniettemin maakte de internationale spanningen het werk van Joodse organisaties steeds lastiger.

Bewustzijn en voorzichtigheid

De vrouwen van de raad stonden meestal voorop om Joodse feestdagen uitgebreid te vieren en daarvoor activiteiten te organiseren voor hun leden. In augustus 1940 werden echter vraagtekens gesteld bij het feestvieren van 'Jomtob'. "Want hoe zou het voor ons Joden, levend in deze tijd, nog mogelijk zijn, oprecht jomtob te vieren; maken niet alle omstandigheden zelfs de gedachte aan feestvreugde en heiligheid tot een bespotting?"¹⁵⁷ Uit dit artikel blijkt een bewustzijn onder de redactieleden van de Joodse Vrouwenraad, ze stonden stil bij het feit dat externe gebeurtenissen invloed had op hun dagelijkse leven als Joden. Ze konden zichzelf niet serieus nemen wanneer ze geen acht zouden nemen van de situatie.

Naast bewustheid, was de Joodse Vrouwenraad waarschijnlijk ook voorzichtig in hun uitspraken in de angst voor de gevolgen. Het artikel "Lofzang op een orkest", een cultureel stukje over een musicus, heeft een voetnoot waarin het volgende vermeld staat: "Dit artikel, reed lang in ons bezit, kon pas thans worden geplaatst". Het bericht doet vermoeden dat daar een reden voor was. De reden zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat het maandblad zoveel artikelen te plaatsen had elke maand, dat het bericht nu pas geplaatst kon worden. Een reden die echter meer voor de hand ligt, is dat de raad bang was om kritische stukken te plaatsen over de politieke of buitenlandse situatie. Dat het de raad moeilijk werd gemaakt door de bezetter kwam namelijk naar voren uit andere berichten vanuit het hoofdbestuur waarin werd gemeld dat het moeilijk was om in contact te treden met de leden. Vanuit die berichten zou je verwachten dat de redactie en het hoofdbestuur het juist moeilijk hadden om

¹⁵⁵ 'Caroline Wijsenbeek-Franken', 07-07-1961.

¹⁵⁶ 'Afscheidsreceptie Mevr. Schwimmer', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 28-10-1949.; 'Wij spraken met mevr. A. Schwimmer-Vigeveno: De fondsen doen het goed, maar het kan nog beter', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 03-06-1955.

¹⁵⁷ *Ha'Ischa*, augustus 1940, 1.

vanwege de oorlogssituatie elke keer een maandblad te vullen en daarom de eerste geïnterpreteerde reden niet juist is. Daarom lijkt de interpretatie dat vanuit voorzichtigheid liever een wat minder relevant, cultureel stuk geplaatst zou worden, meer voor de hand te liggen. In augustus waren ondertussen al twee voorzitters weg volgens de officiële mededelingen in dezelfde maand.¹⁵⁸ Dat de redactie steeds minder te melden had in hun maandblad werd ook duidelijk gemaakt in het *Ha'Ischa* nummer van een maand later. In september 1940 schreef E. Cohen-Hartog een bericht aan de leden. Zij was destijds plaatsvervangend voorzitter en schreef een bericht waarin alles behalve naïviteit over de benarde situatie van de Joodse bevolking blijkt:

“De leden hebben in de afgelopen maanden weinig van ons gehoord. De lopende zaken zijn afgehandeld, doch toekomstplannen konden er niet worden gemaakt. Zodoende was er weinig te vermelden. Dat wil niet zeggen, dat wij geen open oog hebben voor wat om ons heen gebeurt, of dat wij onder de gewijzigde omstandigheden niet bereid zouden zijn de op ons genomen taak voort te zetten. Integendeel. Ofschoon wij ons zeer wel bewust zijn van de moeilijkheden, die wij op onze weg zullen ontmoeten, zullen wij trachten te doen wat er te doen valt. Het is echter noodzakelijk, de moeilijkheden niet te onderschatten, moeilijkheden voor ons als Nederl. Staatsburgeressen en als Joodse vrouwen. Wij staan voor grote onzekerheden en voor een donkere toekomst, zodat wij slechts tasten kunnen naar onze weg. Wij weten, dat de naaste toekomst het uiterste van onze krachten zal vragen en dat ieder onzer behoefte zal hebben aan morele steun en dat wij deze steun bij elkander moeten zoeken. Maar vóór allen zullen wij moeten putten uit de reserve aan kracht die in ons huizen in de vorm van algemeen menselijke waarden, maar vooral ook zal de rijke bron van Joodse waarden ons tot steun moeten zijn. (...) Wij vrouwen, en meer nog dan anderen, wij Joodse vrouwen, moeten bereid zijn alles moedig onder ogen te zien, want van onze vitaliteit zal het afhangen hoe onze mannen en onze kinderen zullen verwerken, hetgeen de toekomst zal brengen. Als Joodse vrouwenorganisatie, die Joodse vrouwen van allerlei schakering omvat, hebben wij in dien zin te werken, dat ook op deze periode van de geschiedenis de Joden van ons nageslacht met fierheid zullen kunnen terugzien, zoals wij dat kunnen op hetgeen achter ons ligt. Leert de historie van het Joodse volk ons niet, dat ondanks veel lijden er veel roemrijks was te vermelden, daar de Joodse mensheid steeds getuigde van geestelijke rijkdommen en een waardige levenshouding?”¹⁵⁹

In de berichten van *Ha'Ischa* van 1940 waarin gepraat werd over de oorlogssituatie en de gevolgen daarvan voor de Joodse bevolking, werd door de redactie veel teruggegrepen op één van de beginselen waarop de organisatie zich vanaf het begin af aan, aan identificeerde, namelijk het vrouw-zijn. Joodse vrouwen zouden volgens hen, meer dan mannen, een taak hebben om de Joodse toekomst veilig te stellen. Zo bleek uit artikelen als ‘Aan de leden van de Joodse Vrouwenraad in Nederland’.¹⁶⁰

¹⁵⁸ *Ha'Ischa*, augustus 1940.

¹⁵⁹ *Ha'Ischa*, september 1940, 1.

¹⁶⁰ *Ha'Ischa*, september 1940.

Waarvan nu bekend, het laatste nummer van *Ha'Ischa*, had een relatief abrupt einde. Sommige auteurs schreven over een volgende keer, dat ze meer zouden vertellen over hun onderwerp in een volgend nummer. Eén verhaal is zelfs niet af en zou eigenlijk worden vervolgd in het volgende maandblad. Daaruit zou een bepaalde naïviteit geconcludeerd kunnen worden, of doorzettingsvermogen, want de redacteuren waren bepaald niet van plan om te stoppen. Tegelijkertijd valt er ook een voorzichtigheid te bespeuren. In de meeste geanalyseerde nummers van zowel de afdelingsbladen als *Ha'Ischa*, werden auteurs met naam en toenaam genoemd. In het december nummer van 1940 zijn de artikelen niet toegekend aan hun auteur. Een aantal artikelen heeft geen auteur en de anderen alleen een afkorting, zoals C.E. of R.L.. Dit zou toch op een voorzichtigheid kunnen wijzen waarin de auteurs op hun hoede waren en niet bekend wilden staan als de persoon die een artikel voor een Joods blad schreef. Vergeleken de nummers van *Ha'Ischa* uit eerdere jaren zijn er nog meer verschillen te ontdekken. Meestal bevatten de maandbladen veel redactionele mededelingen over nieuwe plannen en praktische veranderingen. Het december nummer van 1940 bevat enkel één korte mededeling. Daaruit blijkt dat de afdelingen moeizaam contact met elkaar hadden en dat de algemene vergadering van de raad voorlopig uitgesteld zou worden. Waar in vorige nummers een veel meer persoonlijke toon werd aangeslagen in mededelingsberichten, is dit bericht oppervlakkig en zakelijk. Het zou het laatste persoonlijke bericht van de Joodse Vrouwenraad in Nederland zijn.¹⁶¹

¹⁶¹ *Ha'Ischa*, december 1940, 1-16.

Conclusie

Op het eerste gezicht leek het niet onlogisch dat Joodse vrouwen zich net als andere vrouwenorganisaties verzuilden op basis van religie. Maar bij nader inzicht was het onduidelijk op welke grond de Joodse Vrouwenraad zich identificeerde: religie, politieke en culturele voorkeuren, of toch geslacht? Dat dit identiteitsvraagstuk niet eenvoudig is, blijkt uit de literatuur, waarin historici steeds de nadruk op een ander component leggen. Dit onderstreept de stelling dat de Joodse Vrouwenraad zich op het snijpunt van verschillende identiteiten begaf. Deze scriptie heeft daarom onderzocht op welke basis de Joodse Vrouwenraad in Nederland zich tussen 1923 en 1940 identificeerde en hoe zich dat uitte in de praktijk.

De Joodse Vrouwenraad moest tussen 1923 en 1929 vooral zijn best doen om zichzelf op de kaart te zetten. De periode kenmerkte zich door opbouw en optimisme, de vrouwen zochten andere leden van de Joodse gemeenschap op om draagvlak te vinden voor hun organisatie. Omdat het werk van de Joodse Vrouwenraad in veel opzichten overlapte met dat van andere Joodse organisaties, probeerde de raad uniek te zijn door nadruk te leggen op zijn neutraliteit. De Vrouwenraad was, anders dan andere organisaties, een organisatie die vrouwen uit alle stromingen binnen het Jodendom verenigde. De initiatieven van de raad legden een grote nadruk op emigratiehulp en maatschappelijk werk voor kinderen en jonge Joodse vrouwen.

Toen de afdelingen eenmaal gefuseerd waren tot één Joodse Vrouwenraad, met een eigen blad, kwamen er veranderingen op gang. Voorheen had de raad veel naar buiten toe getreden om draagvlak te vinden, maar nu dat draagvlak bereikt was begonnen de vrouwen inhoudelijk stappen te maken. De artikelen die verschenen in *Ha'Ischa* kregen een ander, filosofischer en politieker karakter, en lokaal werk maakte plaats voor grotere initiatieven zoals conferenties. De raad was in deze periode vooral bezig om zich te positioneren als zelfstandige organisatie. De leden werkten minder samen met andere organisaties, die mede daarom hen vaak ervan betichtten overbodig te zijn, omdat hun werkzaamheden overlaptten. Ook op politiek niveau ontving de raad kritiek van zowel binnen de organisatie als vanuit de Joodse gemeenschap. Het punt waarop de raad zich zei te onderscheiden, namelijk zijn neutraliteit, was volgens deze critici een illusie. Zij beschuldigden de Joodse Vrouwenraad ervan te zionistisch te zijn.

Vanaf 1933 nam de Joodse Vrouwenraad een minder gesloten houding aan. Hoewel internationale spanningen wel leidde tot een sterker zionisme in de gelederen, vond de raad het des te belangrijker om weer in goed contact te komen met andere Joodse organisaties. Samenwerking prevaleerde boven kritiek en concurrentie. Die samenwerking resulteerde vooral in initiatieven om emigratiehulp op te zetten, waarbij, net als in de eerste jaren, een grote nadruk lag op kinderen en jonge Joodse vrouwen. De solidariteit, die de raad vanaf het allereerste moment zo graag had willen bereiken, leken de vrouwen in het licht van de buitenlandse gebeurtenissen nu te vinden bij elkaar.

Religie speelde voor de organisatie een redelijk constante rol. Alles wat ze ondernamen, schreven en vonden, was geformuleerd vanuit de Joodse religie. Het vrouw-zijn was vanaf het begin af aan een belangrijke drijfveer om te organiseren. Van 1923 tot 1929 verrichtte de vrouwen veel werk dat specifiek gericht was op vrouwen terwijl dat vanaf 1929 tot 1933 veel minder het geval was. Mannen speelden in deze periode ook een grotere rol in de organisatie. Zij schreven een groot aandeel van de artikelen in *Ha'Ischa* en wellicht mede daardoor waren de inhoud van de artikelen en van de werkzaamheden van de vereniging veel minder gericht op vrouwen. Toen de situatie voor de Joodse gemeenschap, en daarmee ook voor de Joodse Vrouwenraad, dreigender werd, grepen de vrouwen van de raad terug op die vrouwelijke identiteit. Vrouwen waren de sleutel om voor binding en solidariteit te zorgen in een wereld waarin het steeds onzekerder werd om te leven als Jood. Politiek waren de vrouwen in de eerste periode niet erg uitgesproken. Hun werk was vooral lokaal en de leden hielden zich niet openbaar bezig met binnenlandse of buitenlandse politiek. Dat veranderde toen de organisatie zijn draagvlak had gevonden. Sindsdien spraken de leden zich veel vaker uit over de buitenlandse dreiging, wat resulteerde in een groeiend zionisme binnen de vereniging. Ook in de binnenlandse politiek namen ze nu openlijk een standpunt in, zoals het voorbeeld van het wetsontwerp Romme. Vanaf 1938 valt er voorzichtigheid te bespeuren. De berichten zijn behoedzamer geformuleerd en hun schrijvers steeds vaker anoniem. Wel is duidelijk dat hun zionistische standpunten, als reactie op het antisemitisme, steeds meer werden geaccepteerd zowel binnen als buiten de organisatie. Emigratie was voor velen een noodzakelijke oplossing om te ontkomen aan de grillen van de anti-Joodse politiek. Politiek was geen reden geweest voor de vrouwen om zich te verenigen in een organisatie, maar een categorie die door de jaren heen sterker werd ontwikkeld vanwege de gebeurtenissen tegen de Joodse gemeenschap.

De ontwikkeling en het voortbestaan van de organisatie hing dus het sterkst samen met twee overlappende identiteiten van de Joodse Vrouwenraad, het Joods zijn en het vrouw-zijn. Deze twee identiteiten hebben de organisatievorming door de jaren heen het meeste bepaald. Als gevolg daarvan moesten de vrouwen zich ook uitspreken op andere vlakken, bijvoorbeeld politiek en cultureel, en werd hun werk erdoor beïnvloed; emigratiehulp en maatschappelijk werk voor vluchtelingen. Het feit dat de Joodse groep na de Tweede Wereldoorlog niet meer de omvang en neutraliteit had om een dergelijke organisatie voort te zetten, heeft er toe geleid dat er definitief een einde was gekomen aan de Joodse Vrouwenraad in 1940.

Aan de literatuur over Joodse vrouwen en organisatievorming voegt dit onderzoek dus toe dat de mate van intersectionaliteit van de Joodse Vrouwenraad gerelateerd was aan het voortbestaan van de organisatie. De identiteit van organisaties is niet altijd even eenduidig, maar kan door de jaren heen veranderen. Juist bij organisaties die zich op het snijvlak van identiteiten bevinden zal, afhankelijk van de omstandigheden, de ene en vervolgens de andere meer de boventoon voeren.

Overzicht van geraadpleegde werken

Primaire bronnen

Universiteit van Amsterdam

- *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad*, 1923
- *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Den Haag*, 1925 en 1926
- *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Rotterdam*, november en december 1926
- *Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad te Arnhem*, 1927
- Jaarverslag van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage over het tijdvak 24 Nov. 1924 tot 1 Jan. 1926
- Bijlage no. 12 van het Maandblad van den Joodschen Vrouwenraad: Statuten van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage.
- Programma van werkzaamheden van den Joodschen Vrouwenraad te 's-Gravenhage winter 1925-1926.
- *Ha'Ischa*, januari tot en met september 1929

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

- *Ha'Ischa*, oktober tot en met december 1929
- *Ha'Ischa*, 1930
- *Ha'Ischa*, 1933
- *Ha'Ischa*, maart tot en met december 1938
- *Ha'Ischa*, 1940

Krantenartikelen

'Het conflict bij de Zwaluwnesten', *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 01-06-1928.

'Zwaluwnesten', *Het Vaderland: staat-en letterkundig nieuwsblad*, 23-12-1926.

'Rotterdams Joods Jeugdwerk: Afd. Het Zwaluwnest', *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 23-11-1934.

'Enige Joodse dienstboden uit Duitsland toegelaten', *Het volksdagblad: dagblad voor Nederland*, 19-04-1939.

'Jaarvergadering "Israel": Steun aan noodlijdende Joden in het buitenland', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 15-04-1940.

‘Palestina afgesloten: Telegram aan Chamberlain van Nederlandse Joden’, *Utrechts volksblad: sociaal-democratisch dagblad*, 21-07-1939.

‘Joodse Vrouwenraad is tegen het wetsontwerp-Romme’, *Utrechts volksblad: sociaal-democratisch dagblad*, 08-04-1938.

‘Caroline Wijsenbeek-Franken’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 07-07-1961.

‘Afscheidsreceptie Mevr. Schwimmer’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 28-10-1949.

‘Wij spraken met mevr. A. Schwimmer-Vigevano: De fondsen doen het goed, maar het kan nog beter’, *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 03-06-1955.

Secundaire bronnen

Abrams, R.A., *Jewish women in the International Woman Suffrage Alliance, 1899-1926* (Scriptie Comparative History, z.p. 1996).

Belkhir, J.A., Butler, J.E. en Jack Jr, L., ‘Introduction: Race Gender & Class from a Jewish Perspective’, *Race Gender and Class*, vol. 6, no. 4 (1999).

Blom, J.C.H. e.a., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995).

Boas, H., *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen: veertien portretten* (Kampen 1992).

Brandt, N. van den, Roodsaz en R., Kerckem, K. van, ‘Emancipatie op het Kruispunt van Seksuele en Etnisch-Culturele Diversiteit’, *Tijdschrift voor Genderstudies*, vol. 19, no. 2 (2015) 197-216.

Eijl, C. van, *Het werkzame verschil: Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).

Emden, R. van, *Hij die mij niet gemaakt heeft tot man: Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie* (Kampen 1986).

Everard, M. en Haan, F. de, *Rosa Manus (1881-1942): The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist* (Leiden 2017).

Frishman, J. en Berg, H., *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007).

Greenebaum, J., 'Placing Jewish Women into the Intersectionality of Race, Class and Gender', *Race, Gender and Class*, vol. 6, no. 4 (1999) 41.

Heimans, S., *Josepha Mendels: Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame* (Amsterdam 2016).

Hilhorst, S., 'Intersectionaliteit: denken op het kruispunt', *De Groene Amsterdammer*, vol. 141, no. 2 (2017) 42-45.

Kaplan, M.A., *The Jewish Feminist Movement in Germany: The campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938* (Londen 1979).

Kaplan, M.A. en Moore, D.D., *Gender and Jewish History* (Bloomington 2011).

Michman, J., Michman, D. en Beem, H., *Pinkas: Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1999).

Naber, J.W.A., *Huldeblijk aan H.M. de koningin van de Amsterdamsche vrouwen (1898-1938)* (Amsterdam 1938).

Posthumus-van der Groot, W.H., *Van moeder op dochter* (Utrecht 1968).

Rijn van Alkemade-Hartogh, H. van, 'Vrouwenraden, - bonden en – clubs' in Naber, J.W.A., *Huldeblijk aan H.M. de koningin van de Amsterdamsche vrouwen (1898-1938)* (Amsterdam 1938) 350-360.

Schijf, H. en Tammes, P., 'Verbondenheid en lidmaatschapsduur: De leden van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB) in de eerste decennia van zijn bestaan, 1898-1913', *Mens & Maatschappij*, vol. 88, no. 3 (2013) 300-323.

Schoonheim, M., 'Stemming the current: Dutch Jewish Women and the First Feminist Movement' in: Frishman, J., Berg, H., *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 169-182.

Schrover, M., 'Integration and Gender' in: Martiniello M., Rath, J., *An Introduction to Immigrant Incorporation Studies (European Perspectives)* (Amsterdam 2014) 117-139.

Schrover, M. en Vermeulen, F., 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, no. 5 (2005) 823-832.

Steinweis, A.E., *Kristallnacht 1938* (Cambridge 2009).

Tananbaum, S. L., 'Jewish Women, Philanthropy, and Modernization: The Changing Roles of Jewish Women in Modern Europe, 1850-1939' in: Frishman J., Berg, H., *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 139-154.

Tananbaum, S.L., *Jewish Immigrants in London, 1880-1939* (z.p. 2014).

Tijenck, C., *Joodse vrouwen in de Nederlandse Vrouwenbeweging (1898-1948)* (Scriptie, Nijmegen 1997).

Veerman, L.M., *De Joodsche Vrouwenraad in Nederland* (Scriptie Nieuwste Geschiedenis Vrije Universiteit te Amsterdam, Amsterdam 1986).

Vries, P. de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).

Geraadpleegde webpagina's

Joods Historisch Museum, verklaring m.b.t. avondcursus koken gevolgd door Henriette Deen, 31 maart 2017, <http://data.jck.nl/detail/foldout/void_edmrecord/jck_jhm-documenten_D007263>.

Joods Historisch Museum, Delfts blauw herinneringsbord van de Joodse Vrouwenraad, 20 mei 2017, <<http://data.jck.nl/page/aggregation/jhm-museum/M002329>>.